

Johan-Elias Harnes

Fra pest til pogromer: Jødeforfølgelser i skyggen av den europæiske svartedauden

Hvorfor og hvordan utviklet jødeforfølgelsene seg i det tysk-romerske riket i perioden 1348-1351?

Bacheloroppgave i Historie

Veileder: David Brégaint

Mai 2022

Johan-Elias Harnes

Fra pest til pogromer: Jødeforfølgelser i skyggen av den europeiske svartedauden

Hvorfor og hvordan utviklet jødeforfølgelsene seg i det tysk-romerske riket i perioden 1348-1351?

Bacheloroppgave i Historie
Veileder: David Brégaint
Mai 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Hath not a Jew eyes? Hath not a Jew hands, organs,
dimensions, senses, affections, passions? Fed with the
same food, hurt with the same weapons, subject to
the same diseases, healed by the same means, warmed
and cooled by the same winter and summer, as a
Christian is? If you prick us, do we not bleed? If you
tickle us, do we not laugh? If you poison us, do we not
die? And if you wrong us, shall we not revenge?

—WILLIAM SHAKESPEARE
The Merchant of Venice

Begrepsforklaringer:

Pogrom: *forfølgelse og systematisk utrydding av jøder.*¹ Begrepet er av russisk opprinnelse, avledet av verbet громить (gromit'), som betyr "å herje, ødelegge". Begrepet ble først brukt i sammenheng med utdrivelsen av jøder fra Det russiske imperiet på slutten av 1800-tallet, men har siden blitt brukt som en samlebetegnelse for alle former for jødeforfølgelse.

Antisemittisme: *fiendtlig holdning til jødisk tro og kultur.*² Begrepet ble popularisert på slutten av 1800-tallet, og benyttet som en samlebetegnelse på alle former for jødehat, fra antikken til moderne tid. Antisemittisme innebærer også fiendtlige *handlinger* rettet mot jøder, fordi de er jøder.

Transsubstansiasjon: *vesensforvandling, mest om forvandlingen av brød og vin til Kristi legeme og blod i nattverden.*³ Begrepet har vært i bruk siden 1100-tallet, men fikk først sin klassiske betydning av den italienske presten og filosofen Thomas Aquinas. Transsubstansiasjonsdogmet ble en omstridt bestemmelse i Den katolske kirke fra slutten av 1200-tallet, og fikk varierende grad av støtte i middelalderen.

Koscher: *mat som kan spises ifølge jødisk ritual.*⁴ Begrepet er av hebraisk opprinnelse, fra ordet כשר (kås'jer), og betyr "egnet, brukelig". Brukes som en betegnelse på mat som er tillatt for jøder å spise, ifølge forskriftene i 3. Mosebok.

¹ «pogrom». I: Bokmålsordboka. Språkrådet og Universitetet i Bergen.
<<https://ordbokene.no/bm/45385/pogrom>> (hentet 28.04.2022).

² «antisemittisme». I: Bokmålsordboka. Språkrådet og Universitetet i Bergen.
<<https://ordbokene.no/bm/2251/antisemittisme>> (hentet 28.04.2022).

³ «transsubstansiasjon». I: Bokmålsordboka. Språkrådet og Universitetet i Bergen.
<<https://ordbokene.no/bm/61892/transsubstansiasjon>> (hentet 28.04.2022).

⁴ «koscher». I: Bokmålsordboka. Språkrådet og Universitetet i Bergen.
<<https://ordbokene.no/bm/31777/koscher>> (hentet 28.04.2022).

INNHOOLD

1.	INTRODUKSJON	3
1.1	Tema, avgrensning og problemstilling	4
1.2	Tidligere forskning	5
1.3	Kilder og metode	8
2.	1300-TALLETS KRISER OG POGROMENES PRELUDIUM	10
2.1	Hungersnød	10
2.2	Krig	11
2.3	Pest	12
3.	JØDENE	13
3.1	Vekst og etablering i Europa	14
3.2	Jødehatet	18
3.2A	Religiøse motiver	18
3.2B	Økonomiske motiver	21
3.2C	Sosiale motiver	24
3.3	Veien til pesten	26
4.	FRA PEST TIL POGROMER	29
4.1	Pestpogromene	29
4.1A	Pogromene i Basel	31
4.1B	Pogromene i Strasbourg	34
4.2	Konklusjon	39
5.	LITTERATURLISTE	41
5.1	Kilder	41
5.2	Litteratur	41
5.3	Figurer	44

INTRODUKSJON

I perioden 1346-1353 ble Europa og deler av Asia rystet av en dødelig pest-pandemi. Utfallet av denne perioden har i ettertiden blitt stående som et av de store paradigmeskiftene i verdenshistorien. I løpet av få år ble hele samfunn fullstendig utslettet – fra små nomadestammer i øst til metropoler i vest. Man estimerer at en tredjedel av Europas befolkning døde som følge av pesten.^{5,6} Samtidens mangelfulle kunnskap om bakterier, virus og smitte gjorde at mange ble desperate etter å finne både en eksistensiell forklaring og en rasjonalisering av denne katastrofen. Det ble ofte sagt at det var Gud som hadde sendt lidelsene for å straffe menneskeheten. Andre prøvde å forklare fenomenet vitenskapelig, og så for seg at smitte ble spredd gjennom forurensende stoffer i luft og vann.⁷

Dette forsøket på en vitenskapelig forklaring la imidlertid grunnlaget for fremmedfrykt og stigmatisering. Hvis luften kunne bli forurenset, var det vel også noen som stod bak? Slik tankegang fikk ofte bred tilslutning i befolkningen, og man begynte å lete etter syndebukker for å rasjonalisere lidelsene. Ganske ofte var det jøder eller andre marginaliserte grupper som fikk slike anklager mot seg, til tross for at pesten slo ut like hardt blant disse som blant majoritetsbefolkningen. Mistenkeliggjøring av jødene fant også autoritativ kraft i fortellinger fra Bibelen, der det sto skrevet at "det var jødene som stod bak drapet på Jesus fra Nasaret". Etter hvert fikk rykter om at jøder stod bak ritualmord på kristne spedbarn grobunn, godt understøttet av fremmedfrykt, og veien til å utpeke jødene som sannsynlige skyldige for spredningen av pesten ble derfra kort.

Et kjennetegn ved nesten alle jødeforfølgelser i middelalderen er at de forplantet seg fra land til land. Når en hersker satte begrensninger for jødisk virksomhet, ble det derfor nesten umiddelbart en alleuropeisk bestemmelse. Overalt i Europa spredte det seg derfor rykter om en jødisk sammensvergelse som ville utslette kristendommen og alle dens institusjoner. I en krønike fra hertugdømmet Franken skrevet i 1349 heter det for eksempel: "[...] the Jews planned to wipe out all the Christians with poison and had poisoned wells and springs everywhere."⁸ Reaksjonen på ryktene kom raskt: den første dokumenterte forfølgelsen av jøder under svartedauden skjedde den 11. mai 1348.⁹ Denne dagen ble jødene i en ukjent landsby samlet sammen og brent på bålet. Hendelsen utløste en bølge av antisemittisk vold og dødelige pogromer i Europa, som skulle bli definerende for kontinentet de neste tre årene.

⁵ Benedictow 2004: 382

⁶ Blockmans & Hoppenbrouwers 2018: 333

⁷ Benedictow 2004: 3

⁸ Horrox 1994: 207 "[...] jødene planla å utslette alle kristne med gift, og forgiftet brønner og drikkevannskilder overalt." (forfatters overs.)

⁹ Winkler 2005: 11

1.1 TEMA, AVGRENSING OG PROBLEMSTILLING

Det overordnede temaet i denne besvarelsen vil være jødeforfølgelsene i den europeiske middelalderen, med spesielt fokus på forfølgelsene som fant sted under svartedauden (heretter kalt pestpogromene). Det er to hovedelementer som har preget dette temavalget:

For det første kan vi ane historiske paralleller mellom dagens (pest)situasjon og situasjonen under pestpogromene på midten av 1300-tallet. Lik som i 1348 har verden de siste par årene igjen stått overfor en global og dødelig pestpandemi. Og fortsatt er det slik at noen ser etter syndebukker i møte med motgang og lidelse. I en spørreundersøkelse fra universitetet i Oxford i 2020 svarte for eksempel en av fem at de i større eller mindre grad var enige i at COVID-19 var et jødisk-fabrikkert virus.¹⁰ Lignende tendenser er også funnet i Antirasistisk Senter sin rapport *Monitorering og motvirkning av antisemittisme på internett og i sosiale medier* (2022).¹¹ Konspirasjonsteorier og hatefulle ytringer og handlinger rettet mot jøder er med andre ord fremdeles en ytterst reell faktor i det moderne samfunnet. Det er viktig å sammenligne og bearbeide utviklingstrekk den gang og nå, for historien gjentar seg sjelden – men rimer ofte.

For det andre er kildeomfanget til forfølgelsene den gang relativt stort, blant annet gjennom skrifter fra både kristne og jødiske forfattere. Kildene belyser blant annet hvordan situasjonen til minoritetsgrupper kan ha vært i et europeisk middelaldersamfunn. Dette er et særlig viktig element i kilder skrevet av jøder, da vi sjeldent får innblikk i minoriteters vilkår beskrevet av minoriteten selv. Ved å studere pestpogromene kan vi også få innsyn i politiske og sosiale praksiser fra middelalderen, og hvordan ulike politiske konstellasjoner håndterte utfordringer og problemstillinger.

Temaet og den historiske settingen legger til rette for flere innfallsvinkler. Tidligere forskning har blant annet tatt for seg sammenhengen mellom ulike styreformer og intensiteten av pogromene under disse.¹² Andre har sammenlignet utbredelse og kontinuitet i antisemittiske holdninger i ulike områder fra det 14. til det 20. århundre.¹³ I denne besvarelsen har jeg valgt å ta for meg *hvorfor* og *hvordan* forfølgelsene i det hele tatt skjedde, blant annet ved å knytte hendelsene opp mot et videre historisk perspektiv. Selv om pestpogromene på mange måter var et alleuropeisk fenomen, med hendelser i både England, Spania, Frankrike og Tyskland, har jeg valgt å hovedsakelig ta for meg forfølgelsene i det tysk-romerske riket i perioden 1348-1351.^{14,15} Denne tidsrammen vil utvides ved at jeg også diskuterer elementer som ledet opp til pestpogromene. Dette fordi pestpogromene ikke

¹⁰ Chadwick et. al. 2020: 9

¹¹ Antirasistisk Senter 2022: 6ff

¹² Finley & Koyama 2018: 253

¹³ Voigtländer & Voth 2012: 1340

¹⁴ Finley & Koyama 2018: 254

¹⁵ Cohn 2007: 8

kan forstås som avgrensede og uavhengige hendelser, men som deler av lengre og mer innviklede prosesser, som vi skal utforske senere i besvarelsen.

Bakgrunnen for valg av område og periode er todelt: For det første er kildematerialet fra de tyske områdene langt større enn i de øvrige områdene. Ulikhetene i kildetilfang skyldes kanskje først og fremst at de største jødiske middelaldersamfunnene fantes nettopp i de tyskspråklige områdene. Historikere fra Tyskland har etter andre verdenskrig også unektelig hatt et spesielt forhold til jødisk historie og kultur, og kjent på et særlig ansvar for å arbeide med dette temaet. Dette har ført til at primærkilder fra pestpogromene i større grad har blitt bearbejdet på tysk enn på andre språk. For det andre var pestpogromene mest utbredt i de tyske områdene, spesielt i 1348-51, men også periodevis i tiårene som ledet opp til dette. Det var her de jødiske samfunnene ble hardest rammet, og det er her kildematerialet er størst. Ved å trekke frem ulike eksempler fra det tysk-romerske rike, får vi også et godt inntrykk av hvordan situasjonen kan ha sett ut for andre jødiske samfunn i Europa.

I diskusjonen om pestpogromene i det tysk-romerske rike vil jeg ta for meg hendelsene i det sørvestlige området, spesifikt riks- og fribyene Basel og Strasbourg. Jeg har først og fremst valgt disse byene fordi pogromene som skjedde her hadde en form som gjentok seg i forfølgelsene som senere spredte seg innover i det tysk-romerske rike. Det fantes relativt godt etablerte jødiske samfunn i disse byene, og de er anslått å være noen av de hardest rammede områdene under pestpogromene.¹⁶ Endelig representerte disse to også ulike politiske enheter i det tysk-romerske rike; en friby (Basel) som var politisk suveren; og en riksby (Strasbourg), som hadde utstrakt selvstyre, men som formelt var underlagt keiseren gjennom en vasall (for eksempel en biskop eller en hertug).^{17,18} De ulike styringsformene kan gi oss et innblikk i hvor stor grad den lokale politiske makten hadde innflytelse på pogromene, og hvordan de kan ha påvirket hendelsene i de ulike byene. Med bakgrunn i disse rammene vil jeg diskutere følgende problemstilling:

Hvorfor og hvordan utviklet jødeforfølgelsene seg i det tysk-romerske rike i perioden 1348-1351?

1.2 TIDLIGERE FORSKNING

Forskningen på jødeforfølgelsene under den store pesten 1348-51 har vært begrenset. Det er flere årsaker til dette. Overordnet har man metahistorien om svartedauden, og som en dimensjon ved denne, har man fortellingen om jødeforfølgelse og antisemittisme i perioden. Litteratur om disse temaene tar helst for seg det ene eller det andre, og større forskningsprosjekter som kombinerer begge har derfor vært mangelfull. Dette gjelder spesielt innen norsk historisk forskning, da Norge

¹⁶ Finley & Koyama 2018: 253

¹⁷ Whaley 2013: 26

¹⁸ Finley & Koyama 2018: 257

har en svært kort jødisk historie. De første kjente jødiske innvandrerne til Norge kom på 1800-tallet, etter opphevelsen av religionsparagrafen i 1851. Det fantes trolig sporadisk jødisk opphold i Norge også under dansketida, men dette er lite utforsket og dokumentert.¹⁹ Det finnes heller ingen kjent norsk historie om jøders situasjon i Norge under svartedauden.

Temaet er derimot omtalt i norsk litteratur som tar for seg jødernes historie i Europa. Blant annet er det skrevet om pestpogromene i *Jødehat: Antisemittismens historie fra antikken til i dag* (2009) og *Jødernes historie i Europa: Fra den spanske inkvisisjonen til mellomkrigstiden* (2020).^{20,21} Disse er omfattende verker som tar for seg lange tidsperioder, og det er derfor begrenset med informasjon om pestpogromene. Likevel er det relevant historisk forskning knyttet til prosessene som bidro til- og kulminerte i pestpogromene. Som sagt må pestpogromene anses som ett ledd i en lengre utvikling. Disse bøkene setter dette i perspektiv. I samme åndedrag må Oskar Mendelsohns monumentale verk *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år* (1987) nevnes.²² Selv om bokens periode- og områdefokus ligger noe utenfor denne besvarelsens rammer, har Mendelsohn skrevet utfyllende om antisemittiske holdninger som har vært vedvarende siden middelalderen. I tillegg er det skrevet om middelalderforfølgelser av jøder både i Grimbergs og Aschehougs verdenshistorier.^{23,24}

Fremmedspråklig litteratur om jødeforfølgelser i middelalderen er naturlig nok mer omfattende enn den norske, men den er fortsatt avgrenset når det gjelder pestpogromene. I artikkelen *The Black Death and the Burning of the Jews* (2007) argumenterer professor Samuel Cohn for at dette skyldes at forskning på antisemittisme i middelalderen er blitt dominert av korstogene og opprettelsen av jødefiendtlige munke- og ridderordener.²⁵ Dette til tross for at pestpogromene, i motsetning til korstogene, ofte førte til fullstendige ødeleggelser av etablerte jødiske samfunn. Videre i artikkelen tar Cohn for seg de sosiale aspektene ved pestpogromene, gjennom å undersøke hvilke aktører som stod bak massakrene. Med utgangspunkt i krønikene trekker han frem folkeopprørene som oppstod periodevis på 1300 og 1400-tallet, og forklarer hvordan disse ofte sammenfalt med voldsutøvelser mot jøder. Denne innfallsvinkelen finner vi også i artikkelen *Plague, Politics and Pogroms: The Black Death, the Rule of Law, and the Persecution of Jews in the Holy Roman Empire* (2018), hvor amanuensis Theresa Finley og professor Mark Koyama undersøker de politiske strukturene bak jødeforfølgelsene i middelalderen.²⁶ I artikkelen tar de spesielt for seg intensiteten av pogromene i tyske byer regjert av ulike politiske enheter. De viser for eksempel til at pogromene var mildere i

¹⁹ Mendelsohn 1987: 9ff

²⁰ Eriksen, Dahl, Emberland, Lorenz & Harket 2009

²¹ Lorenz 2020

²² Mendelsohn 1987

²³ Grimberg 1989

²⁴ Lunden 2000

²⁵ Cohn 2007: 3

²⁶ Finley & Koyama 2018

riksumiddelbare byer (under direkte keiserlig kontroll), da det var i keiserens interesse å beskytte jødene for å opprettholde skatteinntekter.²⁷ Pestpogromene har også blitt undersøkt av professor Albert Winkler, som tar for seg den folkelige forestillingen av jøder i det tyske middelalder-samfunnet.²⁸ For å illustrere sine poeng viser han blant annet til tresnitt og tegninger fra perioden som eksemplifiserer demoniseringen av jøder og jødisk religionsutøvelse i perioden.²⁹ Winkler fokuserer på denne måten på den kulturelle bakgrunnen for pestpogromene. Sist, men ikke minst har historiker Léon Poliakov skrevet boka *Histoire de l'antisémitisme* (1989), som regnes som et standardverk i forskningen på jødehat.³⁰ Bind 2 tar for seg 1300-tallet og pogromene under den store pesten 1348-51.

Som nevnt i del 1.1, har tysk historieforskning hatt et spesielt forhold til jødisk historie, særlig etter andre verdenskrig. Blant annet har historikeren František Graus skrevet boka *Pest-Geißler-Judenmorde: Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit* (1988).³¹ Gjennom denne grundige kartleggingen av forfølgelsene går Graus systematisk til verks, og tar for seg pogromene som spredte seg i det tysk-romerske riket i perioden 1348-1350. Med utgangspunkt i primærkilder gjengir han hvordan jødiske samfunn i tyske byer ble uopprettelig ødelagt. Graus sin forskning representerer en slags historiefaglig motvekt til Cohn, og delvis Finley og Koyama, ved at han argumenterer for at pestpogromene ikke sjelden var resultatet av statlig orkestrerte kanaliseringer av folkelig misnøye rettet mot utsatte grupper i samfunnet, blant annet jøder.³² Disse påstandene har blitt diskutert i de forutnevnte artiklene, men de er ikke hovedfokuset i noen av disse. Et annet svært omfattende tyskspråklig verk som omtaler pestpogromene, er *Zur Geschichte der Juden in Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit* (1981).³³ Dette er en historiefaglig tekstsamling skrevet av en rekke historikere. Den tar for seg jødisk virksomhet i ulike middelalderperioder. I tekstene skrevet av Alfred Haverkamp og Ernst Voltmer diskuteres forholdet mellom kristne og jøder i ulike tyske byer på bakgrunn av juridiske dokumenter, for eksempel edserklæringer til den lokale herren. Innholdet i slike eder la typisk rammene for jødisk økonomisk og/eller religiøs virksomhet.^{34,35} I likhet med Graus rettes det også her fokus mot de institusjonelle elementene ved pogromene, og hvordan statlige organer kan ha vært innblandet i disse.

Etter 2020 er pestpogromene også blitt grundig undersøkt gjennom forskningsprosjektet *Beyond the Elite: Jewish Daily Life in Medieval Europe*.³⁶ Prosjektet ble startet av det europeiske

²⁷ Finley & Koyama 2018: 254

²⁸ Winkler 2005

²⁹ Winkler 2005: 7ff

³⁰ Poliakov 1989

³¹ Graus 1988

³² Graus 1988: 185

³³ Haverkamp et al. 1981

³⁴ Haverkamp 1981: 94ff

³⁵ Lehnertz 2021: 54

³⁶ Baumgarten et al. 2021

forskningsrådet og drives under ledelse av det hebraiske universitetet i Jerusalem. Målet med forskningsprosjektet er å utforske og undersøke dagliglivet til den jødiske befolkningen i det nordlige Europa i perioden 1100 til 1350, herunder opplevelsene og erfaringene til den tysk-jødiske befolkningen under den store pesten 1348-51. Forskningsprosjektet har i tillegg satt søkelyset på fredelige og produktive perioder i jødiske middelaldersamfunn, slik også Baron (side 12) fremsetter i sine artikler.³⁷ Prosjektet har utgitt en rekke forskningsartikler og forelesninger som er aktuelle for temaet i denne besvarelsen.

1.3 KILDER OG METODE

I denne besvarelsen har jeg hovedsakelig brukt primærkilder i arbeidet med pestpogromene, og sekundærlitteratur i arbeidet med tiden som førte opp til disse. I undersøkelsen av pogromene har besvarelsen en utpreget kvalitativ og idiografisk karakter, i den forstand at teksten legger hovedvekten på å granske bestemte historiske begivenheter og særegenhetene ved disse. Ved også å ta for meg de foregående prosessene til pogromene, vil disse historiske begivenhetene bli satt inn i et narrativ og en større historisk sammenheng. Dette har jeg forsøkt å oppnå ved å først redegjøre for de generelle historiske prosesser som fører opp til pestpogromene, og deretter ta for meg de bestemte pogromers forløp.

I arbeidet med kildene har det vært hensiktsmessig å sammenligne ulike primærkilder, da kildematerialet preges av en tydelig todeling: de jødiskforfattede kildene, og de ikke-jødiskforfattede kildene. Denne delingen er inspirert av arbeidet med primærkilder i boka *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe* (2010), skrevet av professor Robert Chazan.³⁸ Ved å bruke en delvis komparativ arbeidsmetode, har Chazan avdekket historiske elementer fra flere perspektiver, og på den måten fått en langt mer nyansert og helhetlig undersøkelse. Jeg vil derfor ta i bruk en komparativ tilnærming i enkelte deler av denne besvarelsen. For eksempel kan vi krysseksaminere krøniker som handler om samme historiske begivenhet, og på den måten redusere eventuelle historiske avvik: hvis en krønikeforfatter for eksempel er farget av subjektive tilbøyeligheter, kan dette avsløres ved å se på andres gjenfortelling av samme hendelse. Slik kan en komparativ analyse av kildene være med på å fremstille et mer sannsynlig historisk forløp av pogromene.

Det faktiske historiske forløpet er en tydelig utfordring i arbeidet med dette temaet, fordi primærkildene i stor grad består av krøniker. Dette er historiske fremstillinger som ofte er preget av malende perspektiver, utformet med lite kritikk i gjengivelsen av hendelser. Det har derfor vært

³⁷ Baron 1928 & 1963

³⁸ Chazan 2010

nødvendig å supplere analysen av pogromene med innspill fra diverse sekundærlitteratur. Jeg har særlig brukt Graus sitt verk om pogromene, nevnt i del 1.2.

I besvarelsen vil jeg i tillegg med jevne mellomrom bruke representasjonsanalyse. Her vil jeg undersøke hvordan jøder har blitt fremstilt i ulike ikonografiske uttrykk, blant annet i tresnitt og tegninger, og kommentere hvordan disse fremstillingene kan ha påvirket pogromene på ulike måter og i ulike sammenhenger. Representasjonsanalytisk metode vil være mest aktuelt i del 3.2 (A,B,C) og 4, da disse tar for seg fremveksten og utøvelsen av antisemittiske holdninger og handlinger. Metoden vil imidlertid også dukke opp i andre deler av besvarelsen, hvor de kan bidra til å illustrere det overordnede poenget. Mye av denne informasjonen vil være hentet fra Winkler sin artikkel om pestpogromene.³⁹

For de jødiske primærkildene fra pestpogromene har jeg i stor grad benyttet meg av fortellingene fra andre volum av kildesamlingen *Germania Judaica* (1968).⁴⁰ Dette er en kildesamling fra tysk-jødisk middelalder som tar for seg en rekke ulike temaer: tysk-jødisk bosetning, økonomisk utvikling, sosiale elementer, juridiske og politiske bestemmelser, organisering og administrasjon av religionsutøvelse og ikke minst utviklinger i diverse tysk-jødiske samfunn i møte med 1300-tallets kriser. Det kan være vanskelig å hankses med disse kildene, fordi de som oftest ikke har noen spesifikk forfatter. Fra denne kildesamlingen har jeg derfor jobbet mest med *Memorbücher* fra Strasbourg og Basel, hvor gjenfortellinger av livene til jødiske martyrer skildres, spesielt i tilknytning til den askenasiske tradisjonen. Jeg har i tillegg brukt krøniker fra *Monumenta Germaniae Historica* (2005).⁴¹ Originaltekstene i disse kildesamlingene er skrevet på latin, hebraisk og tysk, men har i nyere tid blitt oversatt til tysk og engelsk. Andre primærkilder har jeg stort sett hentet fra Rosemary Horrox sin kildesamling *The Black Death* (1994) eller František Graus' *Pest-Geißler-Judenmorde*.^{42,43} Fra disse bøkene har jeg fokusert på krønikene skrevet av Heinrich Truchsess, Matthias von Neuenburg, Friedrich Klosener og Jacob Twinger. Fra Horrox har jeg i tillegg innhentet generell informasjon om svartedauden, som jeg deretter har supplert med Benedictows *The Black Death 1346-1353: The Complete History* (2004) og Grimbergs *Menneskenes liv og historie* (1989).^{44,45} Jeg har også brukt Boccaccios *Dekamaronen* (1353) for å skildre svartedauden i et generelt perspektiv.⁴⁶

³⁹ Winkler 2005

⁴⁰ Avneri & Siebeck 1968

⁴¹ Haverkamp 2005

⁴² Graus 1988

⁴³ Horrox 1994

⁴⁴ Benedictow 2004

⁴⁵ Grimberg 1989

⁴⁶ Boccaccio 1976

1300-TALLETS KRISER OG POGROMENES PRELUDIUM

Det europeiske 1300-tallet var på mange måter et århundre preget av kriser. I sitt 12-bindsværk *Menneskenes liv og historie* beskriver historiker Carl Grimberg perioden som "en stagnasjon, som varte omtrent et hundreår".⁴⁷ Også i nyere historieforskning har 1300-tallet blitt satt frem som en av de verste kriseperiodene i europeisk historie. I Blockmans og Hoppenbrouwers *Introduction to Medieval Europe* (2018) sammenlignes krisene på 1300-tallet med apokalypsens fire ryttere fra Johannes' åpenbaring: pest, krig, hungersnød og død.⁴⁸

Kanskje var pogromene som rammet Europas jøder også et resultat av de elendige forholdene som preget århundret? For å forstå hvorfor og hvordan jødeforfølgelsene i det hele tatt skjedde, er det nødvendig å sette dem inn i deres samtidige kontekst – spesielt med tanke på pesten – men også i forhold til andre utviklinger i perioden. I denne delen av besvarelsen vil jeg derfor gjøre rede for hovedtrekkene som preget Europa i det 14. århundre, og kort kommentere hvordan disse kan ha bidratt til forfølgelsene under pesten. Slik som i *Introduction to Medieval Europe*, har jeg valgt å kategorisere disse elementene under "hungersnød", "krig" og "pest". Eksemplene under hver kategori vil kun representere et lite utvalg, og ikke nødvendigvis være dekkende for det kompliserte sekelet som er 1300-tallet. Likevel kan eksemplene gi oss et generelt inntrykk av hvordan situasjonen kan ha sett ut ved bestemte steder og tidspunkter, og på den måten illustrere hvordan omstendighetene formet handlingene under pogromene.

2.1 HUNGERSNØD

I første halvdel av 1300-tallet sveipet en rekke perioder med armod og sult over det europeiske kontinentet. En av årsakene til dette var de klimatiske tendensene som preget det tidlige 1300-tallet. I sin avhandling *The Great European Famine of 1315, 1316, and 1317* (1930) forklarer historiker Henry Lucas at perioden mellom 1310 og 1330 var preget av vedvarende dårlig vær, med bitre vintre og kalde somre.⁴⁹ Som en følge av dette ble det utstrakt tørke og dårlige avlinger i flere vedvarende innhøstingssesonger, fra 1316-17.⁵⁰ Klimaet førte til at prisen på korn steg, og lange perioder med sult satte inn i en rekke europeiske land. Disse sultkrisene kom etter 1200-tallet, som anses som et århundre av økonomisk velstand og vekst. Kontrasten til det forrige århundret gjorde overgangen til økonomisk krise desto verre. Den store hungersnøden fra 1315-17 er den best dokumenterte sultkrisen fra perioden. Dette var den første i en rekke storskala sultperioder som

⁴⁷ Grimberg 1989: 282

⁴⁸ Blockmans & Hoppenbrouwers 2018: 329

⁴⁹ Lucas 1930

⁵⁰ Lucas 1930: 345-347

rammet Europa i løpet av det 14. århundre, og den slo hardere til enn noen annen hungersnød i manns minne.⁵¹ Dette til tross for at sulteperioder var et relativt hyppig fenomen i middelalderen. I sin forelesningsserie *Medieval Europe: Crisis and Renewal* (1996) trekker professor Teofilo Ruiz for eksempel frem dokumenterte sulteperioder i Frankrike i 1304, og i England i 1321 og 51.⁵²

Hungersnøden hadde voldsomme konsekvenser for hele Europa, men det gikk spesielt hardt utover de sentral- og østeuropeiske områdene. En samtidig kilde fra Polen forteller for eksempel at kriminelle ble tatt ned fra galgene og spist for å døyve sulten.^{53,54} Når man gikk tom for mat på de kornproduserende gårdene, strømmet folk inn i byene for å tigge. Denne plutselige konsentrasjonen av mennesker la grunnlaget for en voldsom økning i kriminalitet, voldshandlinger og sykdom. I tillegg la det til rette for hyppig smittespredning i pestperioden som ventet. Jødene, som i de fleste tilfeller allerede bodde i byer, ble presset ut av bymiljøet under bølgen av sultflyktninger. I mange tilfeller ble det opprettet egne jødiske kvartaler, eller "Judengassen", og jødisk virksomhet ble begrenset til disse områdene.⁵⁵ Allerede her startet altså en prosess hvor jødene skiltes ad fra det øvrige samfunnet, og hvor de gradvis ble sett på som fremmede elementer i sine egne land.

2.2 KRIG

I kjølvannet av hungersnøden begynte den såkalte Hundreårskrigen. Dette er navnet på en rekke militære konflikter mellom England og Frankrike som utspant seg i perioden 1337-1453 (ev. 1492). Bakgrunnen for krigene var dynastiske stridigheter om landområder i Frankrike som hadde engelske lensherrer. Dette innebar ikke at krigen kun ble utkjempet av disse to partene; mer eller mindre alle europeiske stater vest for Polen var på et eller annet tidspunkt involvert i krigene.⁵⁶ Dette gjør at Hundreårskrigen er den langt viktigste konflikten på 1300-tallet.

Krigene hadde langvarige konsekvenser for hele kontinentet. Blant annet sementerte de nasjonalstater (og dermed også nasjonale identiteter) i Europa.⁵⁷ I mange tilfeller ble jøder ekskludert fra slike nasjonale identiteter, og følgelig diskriminert mot i juridiske sammenhenger. Allerede fra slutten av 1200-tallet ble jøder utestengt fra en rekke europeiske land, blant annet England, Frankrike og Spania (med varierende grad av konsekvens; England var det eneste landet som over en lengre periode opprettholdt den fullstendige utestengelsen av jøder).⁵⁸ Hundreårskrigen medførte også store økonomiske byrder for befolkningen i en rekke land, da styresmaktene ofte finansierte krigføringen med skatteinntekter. Dette bidro til sosiale uroligheter

⁵¹ Lucas 1930: 343

⁵² Ruiz 1996

⁵³ Lucas 1930: 376

⁵⁴ Lunden 2000: 10

⁵⁵ Winkler 2005: 8

⁵⁶ Lunden 2000: 146

⁵⁷ Lunden 2000: 188-189

⁵⁸ Winkler 2005: 8

og folkeopprør.⁵⁹ Som vi senere skal se, ble jødene ofte et offer under slike opprør. På denne måten ble vold mot jøder og andre minoriteter normalisert i befolkningen, og i enkelte tilfeller også legitimert av styresmaktene.

2.3 PEST

På midten av 1300-tallet skulle den europeiske befolkningen bli introdusert for en krise som overskygget alle andre prøvelser de til da hadde stått overfor. I 1347 brøt det ut en byllepest som senere ble kjent under navnet "svartedauden". Denne farsotten spredte seg over- og herjet hele Europa i perioden 1348-51. Samtidige forfattere forteller at man vanskelig kunne forestille seg hvor fryktelig denne pesten var, med mindre man selv opplevde den. I et brev til en kollega skrev for eksempel renessanseforfatteren Francesco Petrarca "O happy posterity, who will not experience such abysmal woe and will look upon our testimony as a fable."⁶⁰

Som Petrarca skriver, hadde pesten virkelig fabel-aktige dimensjoner. Selv om den eksakte dødsraten aldri vil bli avslørt i forskningen, peker alle estimater på at pesten var en enorm demografisk katastrofe for Europa.⁶¹ En av de som har prøvd å gi ettertiden et innblikk i denne katastrofen, er den italienske poeten Boccaccio. I novellesamlingen *Dekameronen* forteller han om en gruppe mennesker i Firenze som prøver å komme seg gjennom den nifse dødsdansen. Denne fortellingen har siden blitt den mest berømte samtidsskildringen av pesten.⁶² Boccaccio beskriver pesten som en ustoppelig kraft, som til tross for alle forhåndsregler og inngripener var i anmarsj. De som ble syke fikk byller i lysken og armhulene, og svarte flekker på armer og lår.⁶³ Disse symptomene varslet en rask og smertefull død, og ingen medisiner kunne stoppe den. De som ble smittet var som regel døde innen tre dager. Enkelte ganger gikk det også fortere; de som var friske og raske om morgenen, kunne risikere å trekke sitt siste åndedrag samme kveld. Dødsraten var så høy at kirkegårder ble overfylte og man måtte ty til massegraver for å ta unna likene. Noen steder kastet man simpelthen likene over bymurene og inn i vollgravene.⁶⁴

Situasjonen Boccaccio beskriver i Firenze gjenspeiles også i andre deler av Europa. Dette vet vi blant annet fra krøniker forfattet i og om disse områdene. En munk fra det sentrale tysk-romerske riket skrev for eksempel i 1349 at flere byer stod fullstendig folketomme, etter at hele befolkninger hadde bukket under for sykdommen.⁶⁵ Vi kan også bruke andre typer kilder for å få en forståelse

⁵⁹ Grimberg 1989: 263-267

⁶⁰ Benedictow 2004: 3 "Å, lykkelige ettertid, som ikke vil oppleve en slik avgrunnens elendighet, og vil betrakte vårt vitnesbyrd som en fabel." (forfatters overs.)

⁶¹ Winkler 2005: 10-11

⁶² Grimberg 1989: 271

⁶³ Boccaccio 1976: 30

⁶⁴ Boccaccio 1976: 51

⁶⁵ Horrox 1994: 207

av pestens brutalitet. Ett vitnesbyrd kan være antallet dødstestamenter fra perioden. I England ble det skrevet nesten femten ganger så mange testamenter i 1349 som i normale tider.⁶⁶

Uansett hvordan man vrir og vender på det var svartedauden en katastrofe av en enestående skala. Samtidige observatører klarte knapt å sette seg inn i dens uhyggelige omfang. Det sier seg selv at en slik utvikling la grunnlaget for ekstreme reaksjoner i befolkningen. Først og fremst gav det uttrykk i at man prøvde å finne årsaken til smitten. Situasjonens press og alvor førte til at disse anstrengelsene ble et hysteri rettet mot jøder og andre minoriteter, da disse ble sett på som fremmede, og ikke minst fiender av det europeiske kristne felleskap.^{67,68}

3

JØDENE

Når vi snakker om jødisk historie, har vi ofte en tendens til å fokusere på de problematiske aspektene ved historien. Forskning på jødisk liv i Europa domineres for eksempel av katastrofene som med jevne mellomrom har rammet befolkningen, både i nyere og eldre historie. I artikkelen *Newer Emphases in Jewish History* (1963) skrev historikeren Salo Baron om dette fenomenet, som han kalte "the lachrymose conception of Jewish history".⁶⁹ I artikkelen avviser Baron oppfatningen av den jødiske *lidelseshistorien*, som ble popularisert av historikeren Heinrich Graetz på 1800-tallet. Dette betyr ikke at Baron ikke anerkjenner de regelmessige forfølgelsene jøder har blitt utsatt for opp gjennom historien, men at han ikke anser disse som definerende for eller som en erstatning av kompleksiteten av jødisk historie og selvbevissthet.⁷⁰ For å få et riktig bilde av historien mente Baron at man måtte ta innover seg alle elementer av jødisk historie, på både godt og vondt. Denne tilnærmingen til jødisk historie har også blitt brukt i Einhart Lorenz' *Jødenes historie i Europa* og i forskningsprosjektet *Beyond the Elite: Jewish Daily Life in Medieval Europe*.^{71,72}

Ved å bruke dette prinsippet for å undersøke jødisk liv i Europa før svartedauden, kan vi også få en bedre forståelse av pogromene som skjedde under pesten. Dette fordi normaltilstanden gir oss en kontrast til de grusomme handlingene jødene ble offer for. På grunn av dette vil jeg i denne delen av besvarelsen først gjøre rede for jødernes historie i Europa frem mot svartedauden, med hensyn til ulike aspekter av innvandring og integrering i det tyske middelaldersamfunnet. Deretter vil jeg sette søkelys på de mer problematiske aspektene ved historien, og prosessene som ledet til pogromene under pesten.

⁶⁶ Grimberg 1989: 279

⁶⁷ Horrox 1994: 153

⁶⁸ Winkler 2005: 11

⁶⁹ Baron 1963: 240

⁷⁰ Baron 1928: 12

⁷¹ Lorenz 2020

⁷² Baumgarten et al. 2021

3.1 VEKST OG ETABLERING I EUROPA

Det har vært jødisk tilstedeværelse i Sentral-Europa siden romertiden.⁷³ I Köln har det blant annet blitt utgravd en synagoge som Konstantin den 1. skal ha latt oppføre i 341.⁷⁴ Ediktet om synagogen er bevart, og er den eldste overlevende skriftlige kilden på jødisk tilstedeværelse i det tyske området.⁷⁵ Det er vanskelig å fastslå om dette konstaterer et fastboende jødisk samfunn eller en midlertidig bosetting. Et mer sikkert holdepunkt for de første jødiske samfunnene i det sentrale Europa er derfor tidlig middelalder. I løpet av perioden skal jøder ha fått flere viktige stillinger i en rekke europeiske samfunn. De fant blant annet velvilje hos de karolinske kongene i Frankerriket, og tjente også senere under normannerne i England.^{76,77} Ved hoffene tjente jøder ofte som leger eller diplomater, og ble kjent som språkkyndige og intelligente forhandlere.^{78,79}

Tiden før svartedauden anses som en oppgangsperiode i europeisk historie, med utstrakt økonomisk vekst og befolkningsøkning. Middelalderens såkalte "klimaanomali" (langvarig periode med stabilt vær og gode avlinger, ca. 950-1250) la til rette for en befolkningsekspløsjon som satte fart på den europeiske demografien.⁸⁰ Denne befolkningsveksten la grunnlaget for fremveksten av store handelssentre i Sentral-Europa, blant annet Strasbourg, Hamburg og Mainz (Frankfurt). Slike handelsbyer vokste som oftest frem langs kysten av Nord- og Østersjøen, eller langs de store elvene lenger inn i landet.⁸¹ Elvene koblet de tyske byene sammen med resten av verden gjennom komplekse handelsnettverk, som strakte seg fra Novgorod i øst til Dublin i vest. Sammen med denne bydanningsprosessen ble trolig også de første permanente jødiske samfunnene etablert i de tyske områdene.⁸²

Den videre spredningen av jødiske bosetninger i det tyske området gikk hånd i hånd med fremveksten av urbane handelssentre. Historiker Alfred Haverkamp argumenterer for en tydelig sammenheng mellom utvidelsen av jødiske bosetninger og utvidelsen av et felleseuropeisk handelsnettverk. Han peker for eksempel på at jødisk tilflytning til det tysk-romerske riket var mest markant i områder som var egnet til vindruedyrking, da vin var en viktig handelsvare i denne perioden.⁸³ Områdene rundt Rhinens nedre løp, samt Franken- og Alsace-regionene ble dermed naturlige sentre for jødisk virksomhet i det tyske området.

⁷³ Lorenz 2020: 12

⁷⁴ Winkler 2005: 6

⁷⁵ Lorenz 2020: 13

⁷⁶ Grimberg 1989: 283

⁷⁷ Eriksen et al. 2009: 38

⁷⁸ Grimberg 1989: 283

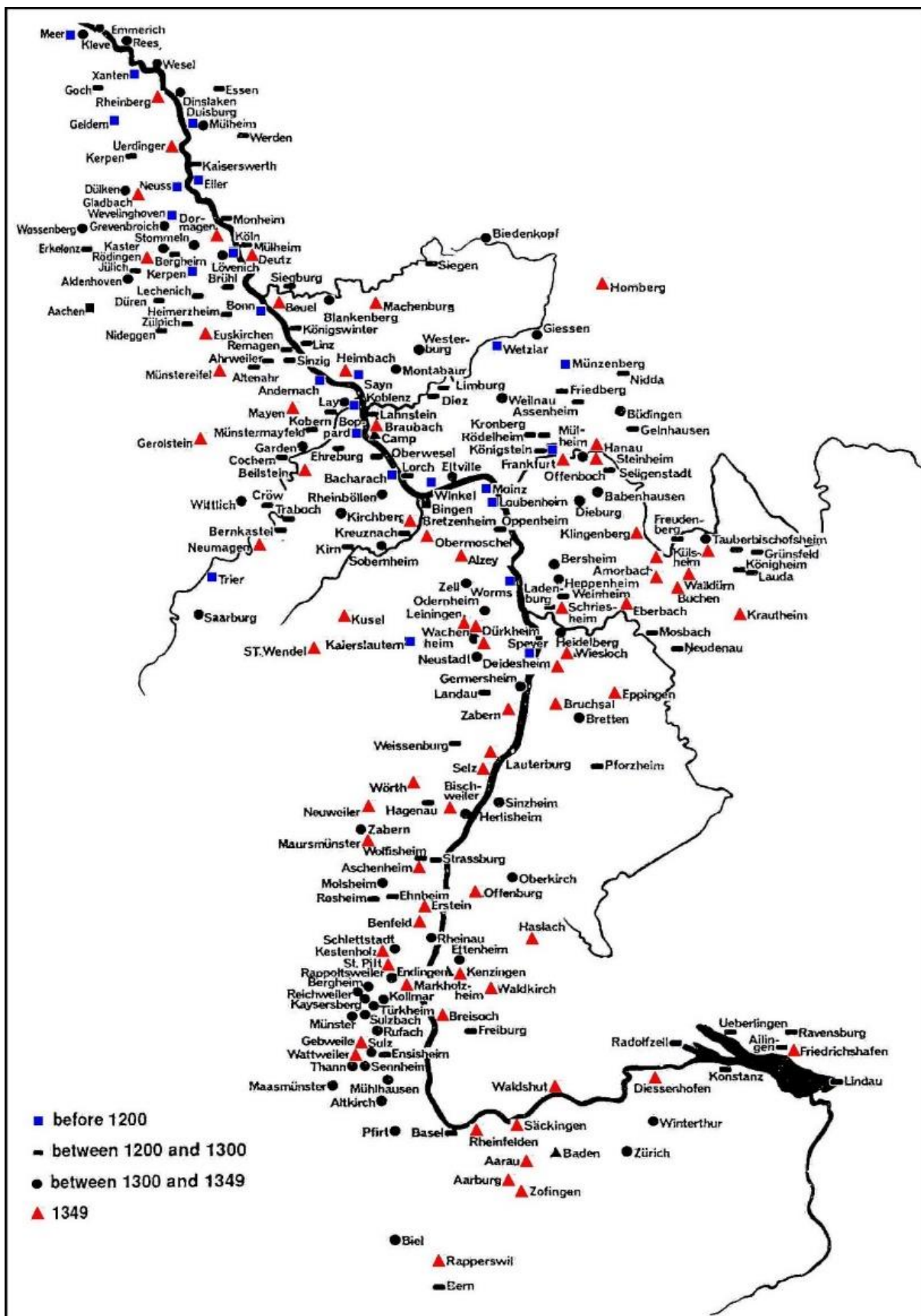
⁷⁹ Winkler 2005: 6

⁸⁰ Diaz et al. 2011: 1487

⁸¹ Benedictow 2004: 186

⁸² Aviya 2021: 61

⁸³ Haverkamp 2015: 26

Figur 1: Kart over jødiske bosetninger i Rhinlandsregionen fra 1200-1350. Hentet fra Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein.

Jødene opplevde en relativt fredelig og produktiv periode i det tysk-romerske riket før og etter de første korstogene. Dette kan vi hevde blant annet på bakgrunn av tekster skrevet av "tosafistene". Disse var jødiske skriftlærde som hovedsakelig skrev tolkninger av Talmud, men som også har etterlatt seg en håndfull litterære verker om jødisk virksomhet i Vest- og Sentral-Europa i tidlig middelalder. En av kildene forteller om Josua, som var den første (dokumenterte) jødiske legen i det tysk-romerske riket.⁸⁴ Historien om Josua forsterker forestillingene om at jødene stadig ble mer integrert i det tyske middelaldersamfunnet. Det er blant annet bemerkelsesverdig at kristne pasienter i stadig større grad vendte seg til jødisk medisinsk praksis, til tross for at pavekirken utstedte regelmessige forbud mot nettopp dette i diverse kirkelige synoder.⁸⁵ Det er også talende at Josua var i tjeneste hos erkebiskopen i Trier. Trier ligger i dag på grensen til Luxembourg, sentralt i Rhinlandsregionen i det sørvestlige Tyskland. Med bakgrunn i fortellingen om Josua, kan vi fornemme at samfunnene i nettopp dette området ble etablert som de første, viktigste og mest velfungerende "jødiske områdene" i det tyske riket.⁸⁶

Den kulturelle blomstringen før og etter korstogene forteller oss at de tyske jødene nøy relativt liberale lovgivninger der de bodde, og levde mer eller mindre i harmoni med sine kristne naboer.⁸⁷ Denne integrasjonsprosessen illustreres kanskje best av et kart som viser jødiske bosetningsmønstre fra 1200 til 1350 (side 15). Her ser vi at de første jødiske samfunnene oppstod langs handelsveier og elver, men at de etter hvert spredde seg utover hele riket. Denne utviklingen gjelder ikke bare for det tysk-romerske riket, men også for Europa for øvrig. Spredningen kan også vitne om at jøder etter hvert beveget seg over i andre virksomheter enn handel, for eksempel håndverk, offentlige embeter eller lignende.⁸⁸

Selv om spredningen av jødiske samfunn foregikk over hele Europa, var ikke forholdene for de jødiske innflytterne alltid de samme fra by til by. Dette var spesielt tilfellet i de tyske områdene, fordi de lokale hertugdømmene nesten alltid hadde uinnskrenket makt innenfor egne grenser. Dette betydde at de gitte premissene for de jødiske samfunnene kunne være svært forskjellige fra ett hertugdømme til et annet. I enhver by hvor det fantes jøder, måtte det etableres egne avtaler med biskopen eller fyrsten som stipulerte rammene for jødisk virksomhet i byen. Slike avtaler kunne inneholde alt fra handelsrettigheter til hvor jødene hadde lov å bosette seg.⁸⁹ I de fleste byer ble det for eksempel bestemt at jødiske hjem skulle samles i egne kvartaler, men kvartalene var sjelden avlukket fra resten av byen, og det bodde som regel også kristne i disse.^{90,91} De tidlige "Juden-

⁸⁴ Avneri & Siebeck 1968: 277-278

⁸⁵ Haverkamp 2015: 28

⁸⁶ Chazan 2006: 74

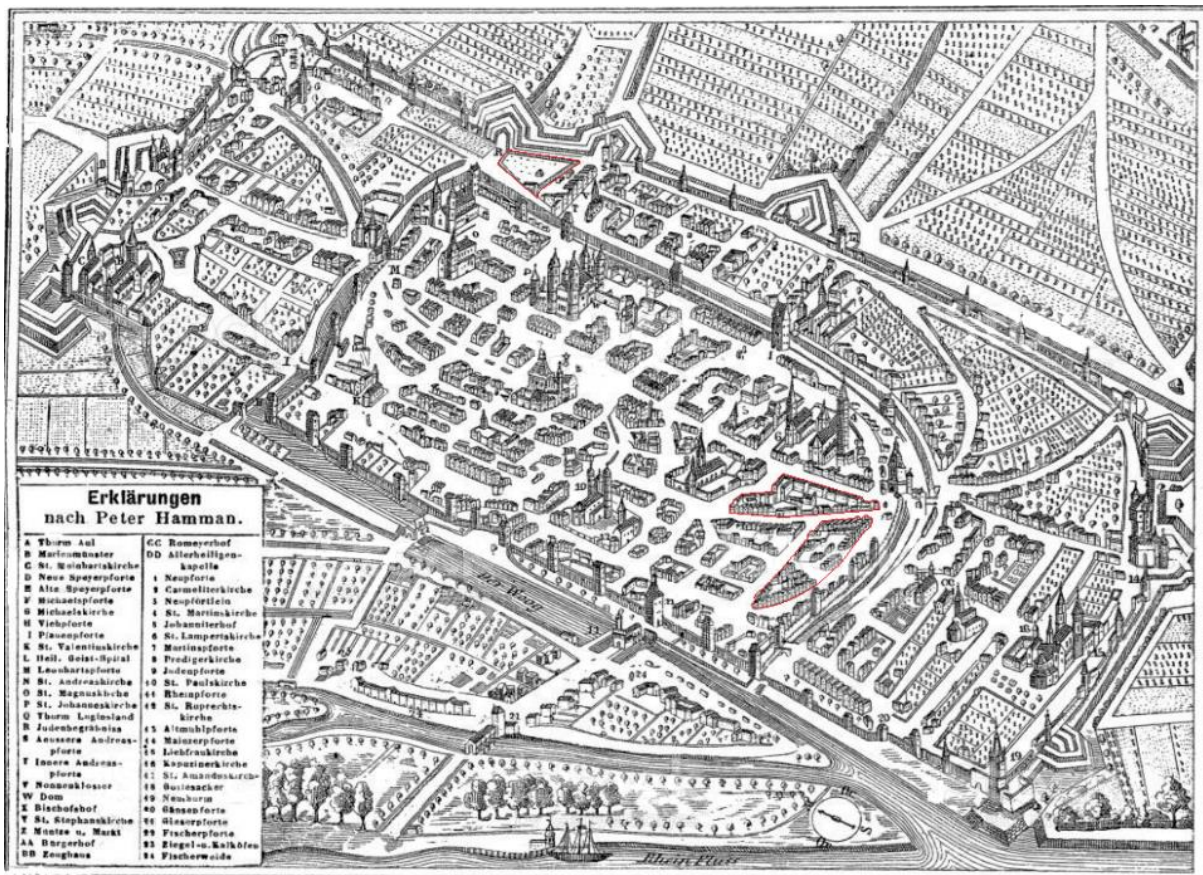
⁸⁷ Benbassa 1999: 4

⁸⁸ Haverkamp 2015: 29

⁸⁹ Lehnertz 2021: 54

⁹⁰ Güntert 1991: 66

⁹¹ Winkler 2005: 8

Figur 2: Kart over Worms, ca 1630. Det jødiske kvartalet og gravlunden ligger fremdeles på samme sted som før pesten. Områdene er markert i rødt. Hentet fra Handzeichnungen von Worms aus der Zeit vor und nach der Stadtzerstörung 1689 in "Pfälzischen Erbfolgekrieg".

Figur 3: Kristne og jødiske skriftlærde i disputas over mosebøkene. Jødene kan identifiseres ved deres karakteristiske spisse hatter. Tresnitt av Johann von Armssheim, 1483. Hentet fra Münchener Digitalisierungs Zentrum, Digitale Bibliothek.

gassen" anses derfor ikke som ghettoer på lik linje med de som oppstår under og etter pesten. I enkelte byer var det jødiske kvartalet tvert imot et senter for håndverkere og kjøpmenn fra alle kulturer og religioner, og var gjerne den viktigste arenaen for byens økonomiske utvikling.⁹² Et godt eksempel på dette finner vi i byen Worms, hvor det jødiske kvartalet lå innenfor bymurene, og rett ved porten som førte inn mot sentrum av byen (side 17). Her var en rekke viktige markedsområder, og ikke minst synagogen, som representerte selve kjernen i det jødiske livet i byen. I motsatt ende av Worms lå den jødiske gravlunden. Kikker vi på byplanen i Worms, forstår vi at jødene kunne bevege seg fritt gjennom hele byen, for eksempel i et gravfølge, uten frykt for å bli trakassert. Dette var stort sett situasjonen i alle tyske byer frem til de første korstogene. Jødene hadde med andre ord blitt en deltakende, integrert og bidragende aktør i en rekke tyske middelalderbyer i løpet av tidlig- og høymiddelalder. Da kan man spørre seg; hvordan utviklet denne situasjonen seg til utbredte forfølgelser og massedrap?

3.2 JØDEHATET

Det er viktig å være klar over at forfølgelsene som skjedde under svartedauden ikke er det eneste eksempelet på jødeforfølgelser i middelalderen. Jøder har ved flere anledninger i europeisk historie blitt utvist eller forfulgt på ulike grunnlag. Spesielt mot slutten av 1000-tallet og starten på korstogene ble forholdet mellom kristne og jøder i Europa anspent. Dette henger sammen med en økende religiøs intoleranse, og derav en generell aksept for voldshandlinger mot ikke-kristne.^{93,94} Vold mot jøder var med andre ord intet nytt fenomen når pestpogromene begynte på midten av 1300-tallet.

I denne delen av besvarelsen vil jeg undersøke bakgrunnen for voldshandlingene som med jevne mellomrom rammet den tysk-jødiske befolkningen i perioden 1100-1348. Jeg har valgt å kategorisere disse under religiøse, økonomiske og sosiale motiver, innforstått at disse til dels vil overlape hverandre. Det er også viktig å merke seg at alle pogromene jeg beskriver ikke var resultatet av kun én av disse kategoriene, men heller av elementer fra alle kategorier samlet i ett.

3.2A RELIGIØSE MOTIVER

Til tross for deres generelle vekst og integrering i det europeiske samfunnet, møtte jødene også på fordommer og forfølgelser i den innledende fasen av middelalderen. Spesielt i forbindelse med tidlig kirkevirksomhet ble jødene fordømt, ofte på grunnlag av teologiske forskjeller mellom jødedom og kristendom. Denne utviklingen startet allerede i det 3. århundre, da keiser Konstantin I

⁹² Haverkamp 2015: 27-28

⁹³ Grimberg 1989: 283

⁹⁴ Winkler 2005: 7

innførte kristendommen som den offisielle statsreligionen i Romerriket.⁹⁵ I mange europeiske land ble jøder fremmedgjort og nedverdiget for å avvise kristendommens lære om Jesus fra Nasaret som Messias, og for ikke å følge den kristne kalenderen (e.Kr.).⁹⁶ Jødernes skrifter ble betegnet som djevlelske supplementer til Bibelen, latterliggjort og brent offentlig. I 1242 ble 34 vognlass med jødiske manuskripter brent på bålet i Paris.⁹⁷ Rundt år 400 hadde også kirkefaderen Johannes Krysostomos pålagt jødene kollektiv skyld for henrettelsen av Jesus, som sementerte synet på jøder som kristusmordere i den kristne læren. Dette synet ble støttet opp av ulike avsnitt fra Bibelen som beskrev jødene som Satans tjenere eller lignende.^{98,99}

Denne oppfattelsen av jødene ble til dels også formet av en utbredt bekreftelsestendens. Mange argumenterte for at jødernes straff for drapet på Jesus (hvis konsekvenser de ifølge Johannes Krysostomos hadde arvet fra sine forfedre) var deres "diasporiske" skjebne. Gud hadde vist sin misnøye overfor det jødiske folket ved å spre de for alle vinder etter tempelets ødeleggelse i år 70, og ved å gjøre de til et "evigvandrende folkeslag".¹⁰⁰ Mange brukte dette som en rettferdiggjørelse for å trakassere jødene. Ved å mishandle og plage jødene mente mange at man utøvde Guds vilje på jorden.¹⁰¹

I tråd med dette synet ble jødene beskyldt for en rekke ulykker som rammet samfunnet. Branner, oversvømmelser, epidemier og jordskjelv er kun noen av hendelsene jøder fikk skylden for ved ulike anledninger. På grunn av en iherdig bakvaskelse av jødisk religionsutøvelse i kirken, trodde mange kristne oppriktig at jøder samarbeidet med onde ånder og brukte troldom for å forårsake slike hendelser.¹⁰² Andre elementer som dukker opp i flere kilder er jøder som skjender hostien (oblaten) før nattverdsakramentet, så vel som jøder som begår ritualmord på kristne spedbarn.¹⁰³ Dette kan spores tilbake til en kristen pervertering av jødisk religionsutøvelse, der man forestilte seg at jødene brukte kristent blod i matza-brødet til pesachfeiringen.¹⁰⁴ Det henger også sammen med innføringen av det såkalte *transsubstansiasjonsdogmet*, som innebar at Kristus' kjøtt og blod faktisk var til stede under nattverden.¹⁰⁵ Profaneringen av nattverdsbrødet er derfor tett tilknyttet ideen om jødene som kristusmordere.

Konsekvensene av denne typen anklager varierte. Det mest brutale eksempelet i kildene er fra 1243, hvor jødene i Belitz (nær dagens Berlin) ble anklaget for å ha stjålet hostien og stukket den

⁹⁵ Lorenz 2020: 13

⁹⁶ Baumgarten 2021: 66

⁹⁷ Lorenz 2020: 15

⁹⁸ Johannes' åpenbaring 2:9

⁹⁹ Lorenz 2020: 14

¹⁰⁰ Lorenz 2020: 12-13

¹⁰¹ Winkler 2005: 6

¹⁰² Winkler 2005: 7

¹⁰³ Jacobs, J. & Schloessinger 2021

¹⁰⁴ Lorenz 2020: 16

¹⁰⁵ Lorenz 2020: 15

Figur 4: Jøder i den tyske byen Sternberg stikker kniver i nattverdsbrødet. Tresnitt fra Lübeck, 1492. Hentet fra *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*.

med nåler til "Jesu blod rant ut av den".¹⁰⁶ Jødene ble torturert og tvunget til å tilstå disse anklagene. Samtlige jøder i byen ble deretter samlet sammen og henrettet, i tråd med Krysostomos' forestilling om jødernes kollektive skyld.¹⁰⁷ Slike episoder dukker stadig oftere opp i kildene jo nærmere man kommer pestperioden 1348-51.

3.2B ØKONOMISKE MOTIVER

Om hatet mot jødene originalt vokste frem på bakgrunn av religiøse motiver, ble det satt på spissen når man dertil fant økonomiske pådrivere. Spesielt etter de første korstogene ble jødene til stadighet trakassert og mishandlet på grunnlag av økonomiske elementer. Det utviklet seg en forestilling om at jødene kontrollerte markedet og holdt tilbake enorme summer fra sine kristne medborgere. I likhet med de religiøse forestillingene, så man for seg at dette var felles for alle jøder. Enkelte jøder var relativt velstående, slik også enkelte kristne hadde flere midler enn andre. Den økonomiske situasjonen for den jevne jøde var derimot ikke mer luksuriøs enn deres kristne motparter. Haverkamp argumenterer for eksempel for at de aller fleste handelsdrivende jøder levde fra dag til dag ved å selge de varene som var tilgjengelige for dem.¹⁰⁸

Forestillingen om "pengejoden" har flere mulige røtter. En av de er den bibelske fortellingen om Judas Iskariot, som forrådte Jesus til hans død for tretti sølvpenge. I evangeliet etter Johannes fortelles det også at Judas var ansvarlig for disiplenes pengekasse, men at han stjal fra denne.¹⁰⁹ Judas' griskhet ble tidlig forbundet med jødedom i europeisk kirkekultur.¹¹⁰ Dette ble også uttrykt gjennom å tilskrive Judas (og dermed jødene) bestemte fysiske karakteristikk. I samtidige ikonografiske verker ble Judas for eksempel ofte fremstilt med krum nese og spiss hatt, og en nesten demonisk heslighet – karakteristikk som også dukker opp i nazistenes propaganda 700 år senere.¹¹¹ Jesus og de øvrige disiplene ble derimot alltid fremstilt som vakre og rene, selv om også disse var jøder. Forbindelsen mellom Judas, penger og jødedom viser at de religiøse tendensene er dypt forankret i jødehatet, også i elementer der det i utgangspunktet ikke er noen teologiske konnotasjoner. Ideen om Judas Iskariot som en personifisering av jødedom og jødisk ondskap er blitt grundig behandlet i Hyam MacCobys *Judas Iscariot and the Myth of Jewish Evil* (1992).¹¹²

En annen mulig forklaring er jødernes rolle som pengeutlånere og handelsmenn i middelalderen. I tidlig middelalder var jødene særlig representert i handelsvirksomhet.¹¹³ En av grunnene til dette

¹⁰⁶ Elukin 2007: 107

¹⁰⁷ Bynum 2004: 2

¹⁰⁸ Haverkamp 2015: 58

¹⁰⁹ Johannesevangeliet 12:6

¹¹⁰ Eriksen et al. 2009: 38

¹¹¹ Lehnertz 2021: 78

¹¹² MacCoby 1992

¹¹³ Grimberg 1989: 283

Figur 5: Judas Iskariot konspirerer med yppersteprestene. Judas fremstilles som den arketypiske jøde. Detalj fra Hieronymus Boschs maleriserie om Kristi lidenskap. Mellom 1510 og 1535. Hentet fra Museum voor Schone Kunsten Gent

var jødernes diaspora. Spredningen av den jødiske befolkningen betydde at de var representert i alle hjørner av den kjente verden, fra det fjerne Østen til Europas vestligste odder. Rundt Middelhavet gikk derfor varer som regel gjennom byer med betydelige jødiske befolkninger. Dette la grunnlaget for et omfattende handelsnettverk, der ulike handelsvarer kom i sirkulasjon. De jødiske bosetningene fungerte som pålitelige støttepunkter underveis i handelsrutene, og var betydelige pådrivere for pengeøkonomien som utviklet seg i den tidlige middelalderen.¹¹⁴

Jødene var ikke alene om dette. Allerede rundt år 1000 forteller kildene om etableringen av kristne laug som beskyttet forskjellige virksomheter fra konkurrenter.^{115,116} I mange tilfeller resulterte dette i at jødene ble presset ut som handelsdrivende i Middelhavet, da de ikke kunne konkurrere med det kristne laugssamarbeidet. Etter det fjerde laterankonsilet i 1215 hadde det også blitt besluttet at jøder ikke hadde retten til å eie land.¹¹⁷ De stod derfor utenfor det føydale systemet, og dermed totalt uten inntekter. På grunn av utviklinger som dette, måtte jøder ofte finne alternative måter å livnære seg på. Mange ble drevet over i utlånsvirksomhet. Dette yrket var etterspurt i den voksende urbane kulturen i Europa, særlig fordi kirken motsatte seg pengehåndtering blant kristne, og gjorde det forbudt for å gi ut lån mot renter (åger).^{118,119} Da jødene falt utenfor kirkens jurisdiksjon på dette punktet, ble pengeutlån en naturlig yrkesretning. Det var også nærliggende for kristne å overlate slike synder til jødene, som tross alt allerede hadde falt ut av Guds nåde.

Utlånsvirksomheten var dog ingen garanti for levebrødet til jødene. På mange måter var det et svært risikabelt yrke, da låntakeren alltid ville forsøke å vri seg unna tilbakebetalingen. Dette gjaldt spesielt i tilbakebetalingen til jødene, som sjeldent fikk tilbake sine fulle lån.¹²⁰ Virksomheten til jødene lå som sagt utenfor det kristne samfunnssystemet. Dette betydde imidlertid at de som lånte hos jødene var ekskludert fra samfunnets juridiske forpliktelser. Det var derfor nærmest umulig for jødene å håndheve tilbakebetalingen av lånene. For å drive lånevirksomhet var jødene avhengige av støtte fra den lokale herskeren. Dette var ikke gratis. I mange tilfeller gikk det meste av fortjenesten fra virksomheten rett i kassen til kongen, keiseren eller biskopen. Det var derfor fåtallet av jøder som ble rike av å drive utlånsvirksomhet.

Det er viktig å merke seg at jøder på ingen måte hadde monopol over pengeutlån i middelalderen. Til tross for kirkens forbud, var det mange kristne forretningsmenn som så muligheter i lånevirksomhet. De unngikk pavekirkens vrede ved å bruke alternative navn på praksisen: man brukte for eksempel aldri ordet "rente".¹²¹ Det skulle i stedet hete at man erstattet långiveren for

¹¹⁴ Eriksen et al. 2009: 36

¹¹⁵ Eriksen et al. 2009: 36

¹¹⁶ Winkler 2005: 15

¹¹⁷ Lorenz 2020: 15

¹¹⁸ Eriksen et al. 2009: 37

¹¹⁹ Winkler 2005: 7

¹²⁰ Eriksen et al. 2009: 38

¹²¹ Grimberg 1989: 285

"tjenesteytelser". Lånevirkomheten til kristne var likevel ikke særlig utbredt, og kunne ikke måle seg med trafikken i jødiske virksomheter. Det betyr ikke at det var mange jøder som levde av utlån: det var bare en liten minoritet. Denne minoriteten var likevel i så iøynefallende posisjoner, at de ble ansett som representanter for alle jøder. Derfor ble "pengejøden" – en hensynsløs ågerkarl som utnyttet andres lidelse for egen vinning – en arketype i den europeiske bevisstheten. Denne forestillingen er fremdeles utbredt i dagens samfunn, som undersøkelsene i del 1.1 hinter til.

3.2C SOSIALE MOTIVER

De sosiale motivene for jødehatet har i likhet med de religiøse og økonomiske motivene røtter i ulike stereotypier om jødene. De er dermed svært tett tilknyttet anklagene og ryktene som ble rettet mot jødene i ulike sammenhenger. Lorenz oppsummerer middelalderens forestillinger om jødene på følgende måte: "De var barnemordere, røvere, tyver og bedragerer, de var kåte, griske og umoralske, og de spredte sykdom. [...] Jødene ble betraktet som forstokket, gudløse, grusomme, hyklerske og bedragerske. Predikanter satte likhetstegn mellom jøder og hedninger, kjettere og drapsmenn."¹²² Lorenz peker her på en sammenkomst av flere elementer, som sammen bidro til å konstruere en sosial avsky mot jødene. Det var forskjellige aktører som sirkulerte disse vrangforestillingene. Kirken påvirket de sosiale premissene for jødene ved å fremstille de som "den indre fienden" i det europeiske samfunnet.¹²³ De var parasitter som utnyttet og ødela samfunnet på bekostning av kristne, ikke bare religiøst, men også økonomisk, sosialt og kulturelt. Dette befestet inntrykket av jødene som uønskede elementer i den europeiske bevisstheten.

På grunn av disse forestillingene ble det et poeng for den øvrige befolkningen å skille ut jødene fra resten av samfunnet. Dette manifesterte seg på ulike vis, blant annet i utestengelsen av jøder fra enkelte yrker, og samlingen av jødiske hjem i egne kvartaler. Andre steder ble jøder pålagt å bære spesifikke klesplagg, slik at de på individnivå kunne skilles fra de kristne; en kristen skulle med én gang være klar over at han forholdt seg til en jøde. Ved Laterankonsilet i 1215 bestemte for eksempel pave Innocens 3. at alle jøder og muslimer i kristne land måtte bære indentifiserende klesplagg.¹²⁴ Bestemmelsen gav uttrykk i egne antrekk som etter hvert ble synonyme med jøder og jødedom – spisse hatter, gule sirkler på brystet, eller andre former for fargede markeringer; et nifst gufs til nazistenes gule davidsstjerne i det 20. århundre.¹²⁵

Det finnes også andre sosiale bakgrunner for slike klesbestemmelser. Økonomisk suksess var ofte sosialt tvetydig for jødene i Europa. Jo rikere man ble, desto mer blomstret misunnelsen og

¹²² Lorenz 2020: 14

¹²³ Fontana 1995: 93

¹²⁴ Eriksen et al. 2009: 44-45

¹²⁵ Jablon 2014: 3-4

Figur 6: Jøde fra Worms bærer et gult emblem på kappen. Jøder bærer lignende markeringer i nesten all ikonografi fra middelalderen. Maleri av Markus zum Lamm, 1500-tallet. Bilde hentet fra Jüdisches Museum Berlin.

hatet i befolkningen. Samtidig innebar økonomisk makt beskyttelse fra disse.¹²⁶ For å unngå trakasseringer, ble det et poeng for jødene å fremvise beskjenhet overfor samfunnet. Derfor ble klesordninger og andre sosiale bestemmelser også fremsatt av jødene selv. Fra jødiske kilder kan vi lese at man skulle være iført enkle antrekk som fremmet kyskhhet og beskjenhet.¹²⁷ Først og fremst var dette en advarsel mot overdrevent pengebruk og forkjærlighet til ting. En uttalt dobbeltfunksjon var imidlertid at man ikke skulle provosere de kristne ved å stoltser dyre stoffer og smykker i offentligheten.^{128,129}

3.3 VEIEN TIL PESTEN

Da svartedauden slo til på midten av 1300-tallet, fulgte forfølgelser som overtraff alle andre pogromer man til da hadde sett i Europa – men de var langt fra de første. For å forstå pestpogromene i kontekst, er det viktig at vi først har kjennskap til de sentrale forfølgelsene som fant sted i århundrene som ledet opp til dem. Samtidig må vi være klar over, som både Baron og historikerne i *Beyond the Elite* har forsøkt å formidle, at pogromer ikke var normaltstanden for den jødiske befolkningen i Europa.^{130,131} I tillegg til de regelmessige forfølgelsene, var perioden fra 1100-1400 også preget av vekst og integrering i storsamfunnet for de jødiske samfunnene. Det er med andre ord viktig å ha i bakhodet at eksemplene som dras frem i denne delen av besvarelsen ikke nødvendigvis representerer den helhetlige situasjonen for jødene, og kun viser noen av de mer ekstreme tilfellene.

Jødehatet vi nå har belyst, var en realitet som i større eller mindre grad preget hverdagen til jødene i middelalderens Europa. Dette betyr ikke at forfølgelser av jøder foregikk uavbrutt gjennom hele middelalderen, men at jødehatet gradvis ble forankret og normalisert i den europeiske bevisstheten gjennom regelmessige pogromer rettet mot jøder. Som Grimberg skriver i sitt verk om perioden; "Fra begynnelsen av 1100-tallet var det neppe en eneste generasjon av jøder som ikke av egen erfaring eller gjennom sine slektninger hadde fått lære hva en folkemasse i blindt raseri kunne få seg til."¹³² Forfølgelsene før pesten viser at pestpogromene ikke var enestående, men heller resultatet av en lengre utvikling. Jeg vil nå ta for meg noen av elementene i denne utviklingen, og vise hvordan de fungerte som springbrett for veien til pestpogromene.

Det er vanskelig å sette et startpunkt for forfølgelser av jøder. Siden tidenes morgen har jøder blitt forfulgt og trakassert på ulike grunnlag. For rammene i denne besvarelsen er det hensiktsmessig

¹²⁶ Eriksen et al. 2009: 67

¹²⁷ Lorenz 2020: 15

¹²⁸ Meyer 1996:176ff

¹²⁹ Lorenz 2020: 15

¹³⁰ Baumgarten et al. 2021

¹³¹ Baron 1928, 1963

¹³² Grimberg 1989: 283

å begynne rundt slutten av 1000-tallet. Begynnelsen av korstogene markerer en svingning i forholdet mellom kristne og jøder, og det er en tydelig kobling mellom forfølgelsene som skjer under korstogsbegeistring og pesten. Tanken bak korstogene var å gjenvinne det hellige landet fra de vantroende ved å føre krig mot disse. Jødehatet hadde tidlig religiøse pådrivere, og det lå dermed en automatikk i at jødedom ble slått i hartkorn med islam når korsfarerne dro til det hellige land for å krige i Guds navn. Muslimer og jøder ble demonisert og fremstilt som fiender av det europeiske kristne fellesskap, noe som førte til overgrep på jødiske samfunn rundt om i hele Europa.¹³³ Forfølgelsene var spesielt hyppig i byer langs Rhinens løp, og var svært nedbrytende for de jødiske miljøene der.¹³⁴ De senere pestpogromene skulle også vise seg å være mest utbredt og brutale i dette området. Korstogspogromene står i en særstilling fordi de har blitt gjenfortalt av både kristne og jødiske krønikere. Kildene forteller om veritable blodbad i flere tyske byer. Blant annet skal de jødiske kvartalene i Worms, Mainz og Köln ha blitt nærmest utslettet.^{135,136} Tilsvarende hendelser fant også sted i Spania, Frankrike, Flandern og England.^{137,138}

Etter korstogspogromene ble det lavere terskel for aggresjon mot jøder, til tross for at både politiske og religiøse autoriteter ofte motsatte seg dette. I den pavelige bullen *Sicut Judaeis* beordret for eksempel pave Klemens 6. en stopp på all vold og trakassering mot jøder, og hevdet at kirken ville beskytte disse.¹³⁹ Det må imidlertid også nevnes at paven i samme deklarasjon bekreftet sin avsky mot "jødenes svik".¹⁴⁰ Til tross for den pavelige bullen ble det stadig hyppigere meldt om overgrep og vold mot jøder.¹⁴¹ Et gjentagende innslag i kildene er vold mot jøder som vegret seg mot å konvertere til kristendommen. Konsekvensen av å nekte var å bli slått i hjel. Det spredte seg derfor frykt i jødiske miljøer for tvungen omvendelse, og i enkelte tilfeller endte fortvilelsen i kollektivt selvmord.¹⁴² Konvertering under tvang ble tilsynelatende også fordømt av paven, som truet med ekskommunikasjon fra kirken for å tvangsdype jøder.¹⁴³ Dette var derimot et tveegget sverd, da paven i samme åndedrag hevdet at det ikke hadde foregått noen slike konverteringer. En omvendelse var kun skjedd under tvang hvis jøden hadde motsatt seg dåpen i øyeblikket, og ingen hadde meldt om slike tilfeller.¹⁴⁴ Paradokset her er selvfølgelig at enhver som motsatte seg omvendelse ble drept på stedet, og hadde dermed ingen mulighet til å protestere.

¹³³ Eriksen et al. 2009: 39

¹³⁴ Chazan 2010: 153

¹³⁵ Haverkamp 2005: 1-3

¹³⁶ Eriksen et al. 2009: 39

¹³⁷ Grimberg 1989: 283

¹³⁸ Lunden 2007: 20

¹³⁹ Jacobs 1912

¹⁴⁰ Winkler 2005: 11

¹⁴¹ Eriksen et al. 2009: 39

¹⁴² Eriksen et al. 2009: 39

¹⁴³ Horrox 1994: 221-222

¹⁴⁴ Eriksen et al 2009: 41

Forfølgelsene som ledet opp til pestpogromene ble ikke alltid uttrykt i fysisk vold. En kilde fra England på midten av 1200-tallet forteller for eksempel at en synagoge i London ble konfiskert av kirken, fordi lyden fra den jødiske gudstjenesten hadde forstyrret roen i et nærliggende kloster.^{145,146} Trolig var dette kun et skalkeskjul for det egentlige motivet bak inndragelsen, nemlig den økonomiske gevinsten av bygget. En kilde fra hendelsen forteller "Til og med munkene selv følte medlidenhet med Israels barn."¹⁴⁷ En annen gjenganger er utestengelsen av jøder fra land. Det mest kjente eksempelet er Edvard 1. sin utestengelse av jøder fra England i 1290. Regjeringen i Frankrike fulgte det engelske eksempelet, og arresterte eller utestengte alle jøder i flere runder fra 1306.¹⁴⁸ Det samme gjorde en rekke tyske hertugdømmer i 1298, med varierende grad av konsekvens.¹⁴⁹ Mange av de fordrevne jødene slo seg ned i det tyske Rhinlandsområdet. Utestengelsene ble etter et tiår på ulike vilkår opphevet, og jødene kunne igjen etablerte seg i de vesteuropeiske land.¹⁵⁰ Det skulle derimot ikke vare lenge før de igjen ble drevet på flukt; denne gangen fra så å si hele Europa.

I tiårene før pesten ankom det tyske riket, foregikk en håndfull jødeforfølgelser her. Den første bølgen kom etter anklager om at jøder hadde drept kristne spedbarn i groteske ritualmord. Påfølgende pogromer skjedde i Mainz i 1281 og 83, og i München i 1285.¹⁵¹ Den andre bølgen ble fremdrevet av den såkalte "Rintfleisch-bevegelsen". Denne bevegelsen begynte i Röttingen i hertugdømmet Franken, hvor en adelsmann skal ha gått til angrep på jøder etter anklager om at de hadde stjålet hostien til nattverdsakramentet. Disse angrepene skapte hysteri i folkemassene, som i kollektivt raseri plyndret og myrdet seg gjennom Frankens jødiske kolonier det neste halvåret.¹⁵² Uavhengig av om tyveriet av hostien var innbilt eller ikke, viser dette at enkeltjøders handlinger ble brukt som en berettigelse for å straffe alle jøder kollektivt. Denne tankegangen er et fast innslag i alle former for rasisme, fra antikken til i dag. I pogromenes tilfelle kan vi sammenligne tankeprosessen med den mye senere forestillingen om rasetilhørighet. Man ser for seg at feilen ligger hos det mistenkte kollektivet (i dette tilfellet den "jødiske rase"), heller enn hos enkeltpersonen. Det er dermed ikke så farlig hvem man straffer for forbrytelsen; de har uansett fortjent det, fordi deres tilhørighet til gruppen knytter dem til gjerningsmannen.

¹⁴⁵ Mundill 2010: 91

¹⁴⁶ Abrahams 1895: 72

¹⁴⁷ Grimberg 1989: 287

¹⁴⁸ Grimberg 1989: 289

¹⁴⁹ Winkler 2005: 8

¹⁵⁰ Grimberg 1989: 289

¹⁵¹ Winkler 2005: 8

¹⁵² Eriksen et al. 2009: 69

FRA PEST TIL POGROMER

Pestbølgen veltet først inn over det tysk-romerske riket i sør og øst, og de første tyske byene ble rammet i 1348.¹⁵³ Pesten kom ikke som noen overraskelse. Man visste om sykdommen lenge før de første ofrene døde, siden ryktene om symptomer og død var som en fortropp for pandemiens fryktelige fremrykking. Benedictow hevder at pesten spredte seg omtrent 0.66 kilometer om dagen, som gjorde at reisende mennesker spredde ordet kjappere enn sykdommen.¹⁵⁴ Det ble derfor gjennomført en rekke forebyggende tiltak, som med utgangspunkt i datidens medisinske kunnskap skulle hindre smittespredning. I enkelte byer betydde dette en utluking av fremmede elementer i samfunnet. Jøder led ulike skjebner som følge av dette. Enkelte jøder hadde privilegerte stillinger i samfunnet og var under beskyttelse av styrende organer, for eksempel fyrster eller biskoper. Andre ble beskyldt for å stå bak spredningen av pesten, og ble følgelig jagd ut av sine hjem og drept.

4.1 PESTPOGROMENE

Som nevnt i innledningen av besvarelsen, ble den første pestpogromen dokumentert i mai 1348.¹⁵⁵ Frem til 1351 spredte slike jødeforfølgelser seg i Europa som ild i tørt gress. Kildene viser til eksempler fra både Spania, Frankrike, England og Flandern.¹⁵⁶ Selv om disse var alvorlige hendelser, blekner de i forhold til forfølgelsene som snart spredte seg i de tysk-talende områdene.¹⁵⁷ I de aller fleste tilfeller var gjemingsmennene bak pogromene ute etter å klandre noen for pestens herjinger. Som vi har sett var det ofte lettest å finne syndebukker i de minst likte og mistrodd gruppen i samfunnet. I Frankrike forteller kildene for eksempel at folkehysteriet også gikk utover tiggere og spedalske, og i enkelte tilfeller også de adelige.¹⁵⁸ Til forskjell fra de fattige og syke, hadde adelen midlene og makten til å beskytte seg selv. Det tysk-romerske riket skiller seg ut fra resten av Europa ved at pestpogromene nesten utelukkende gikk utover jøder.¹⁵⁹

Når mobben hadde sett seg ut en gruppe å klandre for elendigheten, måtte de på en eller annen måte få de anklagde til å tilstå deres påståtte synder. Som regel ble dette oppnådd gjennom fysisk tortur. I krøniken til fransiskanermunken Herman Gigas fortelles det for eksempel: "[...] many Jews confessed as much under torture: that they had bred spiders and toads in pots and pans, and had obtained poison from overseas; and that not every Jew knew about this wickedness, only the more

¹⁵³ Benedictow 2004: 185ff

¹⁵⁴ Benedictow 2004: 119-120

¹⁵⁵ Winkler 2005: 11

¹⁵⁶ Aveni 1968: xxxvii ff

¹⁵⁷ Hoeniger 2019: 6

¹⁵⁸ Winkler 2005: 11

¹⁵⁹ Hoeniger 2019: 6-7

powerful ones, so that it would not be betrayed."¹⁶⁰ Bruken av tortur for å fremtvinge innrømmelser gjør at informasjonen er svært tvilsom. Under slike forhold sa man hva som helst for å slippe unna smertene. Dette inkluderte utvilsomt å gi falskt vitnesbyrd. Disse innrømmelsene ble likevel akseptert som sannhet. Straffen for slike innrømmelser var ekstreme, og de berørte som regel flere enn kun den anklagde. En borger i den franske byen Narbonne skrev i 1348: "Those who confessed [...] were torn by red hot pincers, disemboweled, their hands cut off, and then burnt."¹⁶¹

Det er flere mulige årsaker til at pogromene var mest brutale i den tyske Rhinlandsregionen. Winkler peker i sin artikkel på at pavens beskyttelse av jøder (kort beskrevet i del 3.3) kan ha gjort at pogromene var mildere i områder der hans jurisdiksjon og innflytelse var størst.¹⁶² På midten av 1300-tallet var pavesetet plassert i Avignon i Frankrike, og det er dermed ikke usannsynlig at pavens bestemmelser overfor jødene gjorde at mange jødiske samfunn her slapp unna de verste forfølgelsene. Situasjonen var en helt annen i det tysk-romerske riket. Her var pavekirkenes rolle mindre betydelig, da makten i stor grad var fragmentert mellom ulike lensherrer. Selv om områdets tradisjonelle hersker, den tysk-romerske keiseren, ofte var velvillig overfor jødene, hadde han begrenset innflytelse over sine vasaller.¹⁶³ Dessuten herjet det en tysk borgerkrig i perioden, som sannsynligvis hindret keiseren i å støtte den jødiske befolkningen i riket.¹⁶⁴ Som vi skal diskutere i eksemplene nedenfor, blir dette veldig tydelig når man ser på pogromene i byer med ulike politiske konstellasjoner.

Benedictow hevder at pesten først brøt inn i de tysk-språklige områdene i sør, over alpene i dagens Østerrike og Sveits.¹⁶⁵ Denne geografiske fremrykkingen stemmer overens med de første kildene som omtaler pogromer mot jødene i det tyske området. Allerede før pesten ankom området, ble det gjennomført granskinger av jødene i og rundt dagens Genève. Her fortelles det at jødene ble "forhørt" om deres rolle i et komplott som skulle drepe de kristne. Dette er det første av en rekke eksempler på at jøder blir anklaget for å ha forgiftet brønner og andre drikkekilder for å spre pesten.¹⁶⁶ Igjen ble innrømmelser fremtvunget gjennom tortur.¹⁶⁷ I de fleste tilfeller ble jøder straffet uavhengig av hva bevisene tilsa. Tilståelser gitt under tortur var i beste fall upålitelige, men de ble ofte brukt som sikre bevis i rettsforhandlingene som behandlet anklagene mot jøder. Om ikke annet, hjalp innrømmelsene på dommernes samvittighet.

¹⁶⁰ Horrox 1994: 207 "[...] mange jøder bekjente dette under tortur: de hadde avlet edderkopper og padder i gryter og panner, og hadde fått gift fra utlandet; og at ikke alle jøder visste om denne ondskapen, bare de mektige, slik at det ikke skulle bli forrådt." (forfatters overs.)

¹⁶¹ Horrox 1994: 223 "De som tilsto [...] ble revet med rødglødende tener, skjært opp i buken, lemlestet og deretter brent." (forfatters overs.)

¹⁶² Winler 2005: 12

¹⁶³ Finley & Koyama 2018: 273

¹⁶⁴ Winler 2005: 12

¹⁶⁵ Benedictow 2004: 185

¹⁶⁶ Winler 2005: 12

¹⁶⁷ Horrox 1994: 211

Jøder ble under disse omstendighetene tvunget til å tilstå en rekke anklager om forgiftning og drap. Enkelte kilder beskriver slike innrømmelser i minste detalj: jødene trafikkerte giftige stoffer i små lommer av lær. Mengden av gift varierte fra størrelsen av en nøtt til flere håndfuller. Denne giften ble sirkulert rundt om i de jødiske koloniene, hvor alle etter hvert ble involvert i konspirasjonen om å ta knekken på de kristne.¹⁶⁸ I noen vitnesbyrd kom det også frem at enkelte kristne var med på konspirasjonen. I Königshofenkrøniken forteller Jacob Twinger von Königshofen at disse ikke ble brent på bålet slik som jødene, men at de ble lagt på steile og hjul til alle ekstremiteter var knekt, og dermed forlatt for en lang og smertefull død.¹⁶⁹ Et svært viktig element ved de jødiske tilståelsene, er alle jøders tilknytning til forgiftningene. Forestillingen om den jødiske konspirasjonen er nok resultatet av hva en torturist har ønsket å høre, heller enn hva den torturerte faktisk fortalte. Likevel var dette med på å spre tanken om jødernes kollektive skyld, og dermed også forfølgelsen av jøder generelt. Alle jøder hadde nå en tilhørighet til ugjerningene som ble tilstått. Ikke bare legitimerte dette forfølgelsene i de rasende folkemassene; det gjorde det lettere for myndighetene å juridisk forfølge og drepe jødene, enten av egen fri vilje, eller under trussel av folkeopprør.

4.1A POGROMENE I BASEL

Pogromene bevegde seg nordøstover fra Genève og inn mot Rhinlandsområdet. I Bern og Basel fulgte det brutale forfølgelser. Heinrich Truchsess von Diessenhofen forteller om pogromene i sin krønike fra 1348.¹⁷⁰ Her skrives det at samtlige jøder i Bern ble brent. Dette ble gjort på bakgrunn av at noen angivelig hadde sett en jøde helle gift i byens drikkevannsfonter. Königshofenkrøniken forteller at jødene i Bern deretter ble utsatt for tortur for å verifisere disse ryktene. Det fortelles blant annet at tre jødiske menn og en jødisk kvinne ble henrettet "på hjulet" (radbrekking).¹⁷¹ I den påfølgende massakren skal en jøde angivelig ha ropt ut at "alle jøder i ladet visste om giften".¹⁷² Dette utsagnet ble svært ødeleggende for de jødiske miljøene i nærområdet, da det forsterket ideen om at alle jøder delte skylden for sykdommen som herjet i riket. Bystyret i Bern sendte beskjed om hendelsen til Strasbourg, hvor det straks brøt ut stadige overgrep mot jødiske innbyggere.¹⁷³ Det er vanskelig å si om utsagnet til den henrettede jøden faktisk reflekterer hva som ble sagt i virkeligheten; nyere forskning stiller seg svært kritisk til tvungne tilståelser fra jøder.¹⁷⁴ Det er med andre ord også tvilsomt at utsagn som dette har noen form for forankring i virkeligheten.

¹⁶⁸ Winkler 2005: 13

¹⁶⁹ Horrox 1994: 211-219

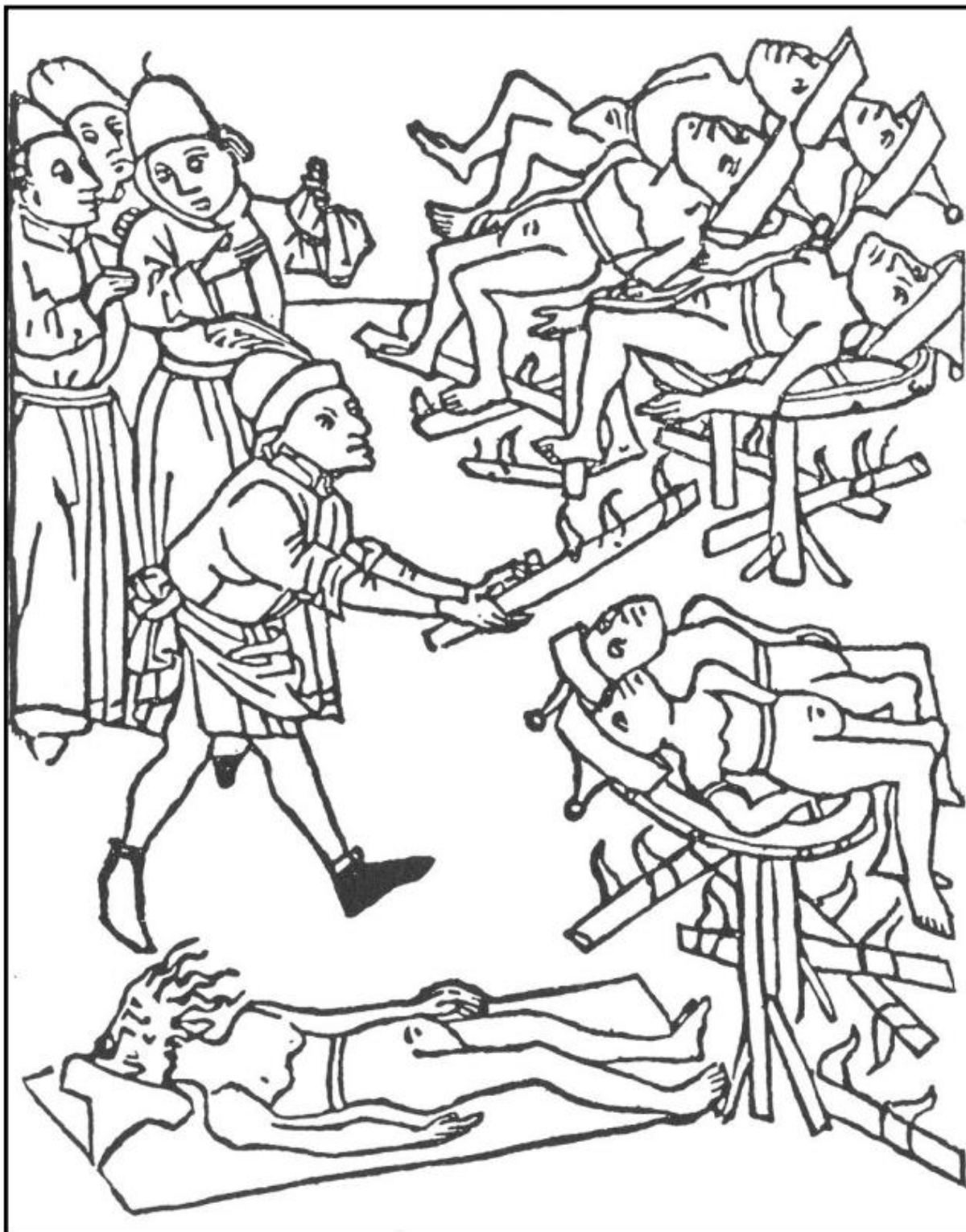
¹⁷⁰ Graus 1988: 161

¹⁷¹ Horrox 1994: 217

¹⁷² Wiegand 1896: 166

¹⁷³ Winkler 2005: 14

¹⁷⁴ Winkler 2005: 13

Figur 7: Kollektiv avstraffelse hvor jøder blir torturert, drept og brent på bålet. Dommeren øverst til venstre peker på en pose med gift som jødene angivelig skal ha brukt til å forgifte drikkevannet. Tresnitt fra Tyskland, 1475. Bilde hentet fra Store Norske Leksikon

Pogromene i Basel skiller seg ut fra forfølgelsene som skjedde i andre tyske byer, fordi pesten enda ikke hadde kommet til byen da forfølgelsene brøt ut. Det er derfor grunn til å tro at pogromene som skjedde her ikke var utløst av pesten, men heller av andre omkringliggende faktorer. I krøniken til Mathias von Neuenburg fortelles det for eksempel at en rekke kristne adelsmenn ble forvist fra Basel på grunnlag av et jødisk vitnesbyrd.¹⁷⁵ Den umiddelbare bakgrunnen for pogromene i Basel har trolig tilknytning til denne hendelsen.¹⁷⁶ Rasende borgere stormet rådhuset i byen, og krevde at forvisningen av adelsmennene ble opphevet. Dette kravet ble umiddelbart imøtekommet av byrådet. I den pressede situasjonen utalte myndighetene også at jøder ikke lenger hadde tillatelse til å oppholde seg i samfunnet, og at "ingen jøde hadde lov å returnere til byen på 200 år."¹⁷⁷ Jødene, som ikke hadde blitt underrettet om dette, ble med en gang arrestert og dømt til døden – uten engang å komme for retten. De ble stuet inne i et hus midt i Rhinens løp, og brent levende. Hvor mange jøder som ble drept i Basel er fremdeles uklart. En jødisk kilde fra 1400-tallet navngir 600 jødiske martyrer fra massakren.¹⁷⁸ Dette tallet er mest sannsynlig for høyt, da vi vet at det kun fantes nitten jødiske husholdninger i Basel når pogromene fant sted.¹⁷⁹

Det kan være lite tvil om at anklagene om brønnforgiftning også bidro til pogromene i Basel, men dette var sannsynligvis en mer passiv pådriver. Blant annet ble myndighetene i Basel fortalt om jøders tilståelser om brønnforgiftning i andre byer, og samtidig oppfordret til å "også brenne sine egne jøder".¹⁸⁰ Men forvisningen av adelsmennene viser at sosiale, politiske og økonomiske elementer også spilte inn. Støtten adelen fikk fra befolkningen i Basel er noe utenom det vanlige i tidsperioden. I den voksende urbane kulturen i middelalderen (spesielt i de tyske fribyene) var det vanlig at adelen og borgerne formet to fronter som kjempet om den politiske makten i byen. Det er derfor oppsiktsvekkende at jødene ble offer for forfølgelser på bakgrunn av å ha forvist adelen. Winkler hevder at utviklingene i Basel sannsynligvis var resultatet av et uvanlig samarbeid mellom borgere og enkelte adelsmenn, som støttet opp under hverandres politiske ambisjoner.¹⁸¹ Graus argumenterer for det samme i sitt verk, ved å vise til Neuenburgs krønike.¹⁸² Slike samarbeid var sannsynligvis også vanligere i fribyer, hvor det politiske systemet var mer dynamisk enn i for eksempel riksumiddelbare byer.

Det faktum at pogromene i Basel ble utløst før pesten ankom byen, samt at de foregikk i et så kort tidsrom, henter til at disse forfølgelsene var planlagt på forhånd. Da borgerne stormet rådhuset

¹⁷⁵ Grandaur 2010: 265

¹⁷⁶ Winkler 2005: 15

¹⁷⁷ Winkler 2005: 15

¹⁷⁸ Kober 1944: 160

¹⁷⁹ Ginsburger 1909: 344

¹⁸⁰ Horrox 1994: 293

¹⁸¹ Winkler 2005: 15

¹⁸² Graus 1988: 169-170

var de innordnet etter laug, og ble ledet an av en flaggbærer.¹⁸³ Det var med andre ord ikke et spontant folkeopprør, men et nøye planlagt kupp. Neuenburgs krønike forteller også at huset jødene ble brent i, ikke ble bygd før etter pogromene hadde startet: "Therefore all the Jews of Basel [...] were burned on an island in the Rhine River in a new house."¹⁸⁴ Det var med andre ord ingen tilfeldighet at jødene ikke fikk noen juridisk dom; borgerne i byen hadde allerede bestemt seg for å drepe jødene før de arresterte dem. Det er også talende at Basel var en friby i det tysk-romerske riket.¹⁸⁵ Historien om hvordan borgerne "overbeviste" byrådet viser hvor lite makt og innflytelse keiseren hadde over slike byer, og hvor vilkårlig situasjonen til minoriteter var som et resultat av dette.

4.1B POGROMENE I STRASBOURG

Pogromene i Strasbourg er noen av de best dokumenterte forfølgelsene fra perioden. Hendelsene har blitt skrevet ned av Neuenburg og Königshoven, hvis krøniker vi har sett på tidligere, så vel som av Friedrich Klosener. I tillegg er mye kildemateriale bevart i offentlig korrespondanse og forvaltning, blant annet i såkalte "Urkundenbücher", som tar for seg forskjellige hendelser i Strasbourgs byhistorie. Kildene gir oss svært god innsikt i hvordan pogromene i Strasbourg utspilte seg, og hvordan ulike aspekter og aktører i samfunnet påvirket hendelsene. Strasbourgpogromene ble også en modell for de senere pogromer som spredte seg til andre deler av det tysk-romerske riket. Det er derfor hensiktsmessig å undersøke pogromene i Strasbourg, da vi kan bruke disse til å få et oversiktsbilde av hvilke uretter den jødiske befolkningen i det tysk-romerske riket ble utsatt for.

Det jødiske samfunnet i Strasbourg var sannsynligvis det største i de tysk-språklige områdene. Dette kan vi påstå på bakgrunn av at de jødiske skatteinntektene fra Strasbourg var større enn noen annen by i det tysk-romerske riket, kontinuerlig fra 1242 til 1348.¹⁸⁶ Dessuten var byen en av de største i riket generelt. Som i mange andre tyske byer var jødene representert i utlånsvirksomhet og diverse håndverksyrker, så vel som i medisin.¹⁸⁷ Strasbourg var også en av de viktigste handelsbyene i det tysk-romerske riket, med sin sentrale plassering i kontinentet og tilgang på den oversjøiske handelen gjennom Rhinen.¹⁸⁸ Som en fri riksby var Strasbourgs befolkning relativt liberale overfor deres jødiske medborgere. De var viktige inntektskilder for keiseren, både som

¹⁸³ Winkler 2005: 16

¹⁸⁴ Grandaur 2010: 266 "Derfor ble alle jødene i Basel [...] brent i et nytt hus på en øy i Rhinen." (forfatters overs.)

¹⁸⁵ Whaley 2013: 26

¹⁸⁶ Finley & Koyama 2018: 268

¹⁸⁷ Winkler 2005: 17

¹⁸⁸ Winkler 2005: 17

utlånere og skattebetalere.¹⁸⁹ De hadde også viktige funksjoner for den øvrige befolkningen, blant annet som leger og offentlige tjenestemenn.

I tiårene før pesten surnet imidlertid forholdet mellom den kristne og jødiske befolkningen.¹⁹⁰ Dette hadde flere grunner, men det var først og fremst forårsaket av sporadiske angrep mot jødiske kolonier rundt om i hele det tysk-romerske riket.¹⁹¹ Blant annet forteller Neuenburg om henrettelsen av tre jøder som ble beskyldt for å ha knivstukket og drept et barn. Neuenburg gir ingen detaljer om hendelsen, men skriver at jødene under tortur tilsto drapet, og deretter ble drept. I tillegg bøtela biskopen av Strasbourg jødene en kollektiv skyld på 6000 sølvmark for drapet.¹⁹²

Strasbourg befant seg i en overgangsfase når pesten ankom byen. Byen hadde lenge vært riksumiddelbar (under keiserlig kontroll), hvor adelige, som for eksempel biskopen, regjerte på keiserens vegne. Men på midten av 1300-tallet forteller kildene om en endring. Det foregikk en maktkamp mellom byens borgere og adelige, der fraksjonene førte politiske kampanjer for å øke sin innflytelse i byrådet.¹⁹³ Denne utviklingen angikk jødene fordi det satte dem i en utsatt posisjon. Jødene hadde tilknytninger til begge politiske grupperinger, og de ble derfor et mål for begge gruppene. Jødene var allerede en utgruppe i samfunnet, og de var derfor ofte enkle å angripe i den politiske maktkampen. Historiker Christoph Güntert hevder blant at jødene ble brukt som syndebukker for ugjerningene til representanter fra begge fraksjoner.¹⁹⁴

Konflikten mellom borger- og adelssjiktet kan spores tilbake til starten av 1300-tallet. Kildene forteller om regelmessige folkeopprør og ødeleggelser i byen. Mot midten av århundret kan det se ut som borgerne fikk overtaket i konflikten, som resulterte i at Strasbourg tok et steg mot politisk suverenitet og friby-status. Dette røpes blant annet i byens "Urkundenbuch", hvor det fortelles at "håndverkere" (antwerken) fikk 25 seter i byrådet, mens adelen kun holdt 22.¹⁹⁵ Skiftet i byens maktbalanse skildres også i Friedrich Kloseners krønike, hvor forfatteren jubler entusiastisk for borgerne: "Süß kam die Gewalt aus des Herrens Hand zu den antwerkern."¹⁹⁶ Adelen og ridderstanden ble svært frustrert over denne utviklingen. At de var i undertall i byrådet betydde i praksis at de hadde mistet all innflytelse over byens politiske utvikling. Den eneste måten de kunne gjenvinne sin tidligere maktposisjon på, var å splitte borgernes politiske ambisjoner. Denne åpenbaringen representerte et vendepunkt for den jødiske befolkningen i Strasbourg, da de ble fanget i kryssilden av den påfølgende maktkampen.¹⁹⁷

¹⁸⁹ Finley & Koyama 2018: 254

¹⁹⁰ Güntert 1991: 9-11

¹⁹¹ Winkler 2005: 17

¹⁹² Grandaur 2010: 247

¹⁹³ Winkler 2005: 17

¹⁹⁴ Güntert 1991: 12

¹⁹⁵ Wiegeland 1896: 41

¹⁹⁶ Closener 2018: 123 "Søt kom makten (bokstavelig *volden*) fra herrenes hånd til håndverkerne." (forfatters overs.)

¹⁹⁷ Güntert 1991: 13-14

De første ryktene om brønnforgiftning ankom Strasbourg i 1348. Ryktene fra de andre tyske byene resulterte straks i anklager mot Strasbourgs egne jøder. Som vi har sett tidligere, kom disse ryktene ofte i form av korrespondanse mellom de tyske byene. Brevene fra Bern og Basel var med på å oppildne hysteriet rundt anklagene. Disse anklagene ligner veldig på de vi har undersøkt i tidligere eksempler. Til å begynne med kan det ha sett ut som den ustabile politiske situasjonen i Strasbourg sparte jødene fra forfølgelser. Byrådet fryktet at aksjoner mot jødene kunne utløse folkeopprør, og de oppfordret derfor lederne av laugene i byen til å dempe hysteriet innad i de forskjellige fraksjonene. I Horrox sitt kildeverk kan vi lese et brev der byrådet oppfordret til å beskytte jødene, da de fryktet at forfølgelser ville lede til "[...] the sort of outrages and disturbances which would whip up a popular revolt among the common people."¹⁹⁸ Dette førte blant annet til at det jødiske kvartalet i Strasbourg ble sperret av fra resten av byen, og væpnede vakter ble plassert ved kvartalets utkant.¹⁹⁹ Man gjeninnførte også det såkalte *trostbrief*, som forpliktet byrådet i Strasbourg til å beskytte jødene fra alle overgrep.²⁰⁰

Til tross for disse advarslene, tok borgerne i byen raskt til vold. Byrådet var ikke vanskelig å be under trusselen av opprør: en rekke vilkårlige jøder fra byen ble arrestert, torturert og drept.²⁰¹ I både Neuenburg- og Klosenerkrønikene bemerkes det at disse henrettelsene skjedde så kjapt "at man ikke rakk å nevne anklagene som var rettet mot dem".^{202,203} Det er derfor sannsynlig at de første drapene i Strasbourg-pogromene ikke var resultatet av forgiftningsanklager, men heller et forsøk på å tilfredsstille folkemassens krav.

Hysteriet mot jødene ble etter hvert så utbredt at byrådet i Strasbourg ikke lenger hadde mulighet eller vilje til å beskytte jødene. I 1349 ble det samlet et råd med representanter fra ulike riks- og fribyer i området, hvor man behandlet "jødespørsmålet". Her ble det bestemt at deklarasjonene som hevdet beskyttelse for jødene skulle bli trukket tilbake, da "omnis enim populus clamabat contra eos" – "hele folket ropte ut mot dem [jødene]."²⁰⁴ I kjølvannet av denne bestemmelsen brøt det ut en rekke angrep mot jødiske samfunn i området, inkludert i Strasbourg. Anklager om forgiftning er forholdsvis sjeldne under disse pogromene. Langt oftere ble jødene anklaget for å ha bestukket styresmaktene for beskyttelse eller lignende. Disse anklagene kan vi spore tilbake til den politiske maktkampen innad i Strasbourg. Borgerne så for seg at jødene stod i ledtog med adelen, og at disse samarbeidet for å presse laugene ut av den politiske sfæren - og vice versa. Denne forestillingen er

¹⁹⁸ Horrox 1994: 219-220 "[...] den slags raseri og forstyrrelser som ville piske opp et opprør i befolkningen."

¹⁹⁹ Winkler 2005: 19

²⁰⁰ Wiegeland 1896: 45-46

²⁰¹ Winkler 2005: 18

²⁰² Grandaur 2010: 267

²⁰³ Closener 2018: 127

²⁰⁴ Grandaur 2010: 266

Figur 8: Jøder brennes levende. Tresnitt fra Tyskland, 1492. Hentet fra Schedelsche Weltchronik.

Figur 9: Jøder fremstilles som demoniske skapninger. Sirkelene som er festet til kappene røper deres jødiske identitet. Illustrasjon fra 1571. Hentet fra Der Juden Erbarkeit.

spesielt tydelig i Friedrich Closener sin krønike, hvor det hevdes at representanter fra ridderstanden hadde tatt betaling fra jødene.²⁰⁵

Den politiske situasjonen hadde også andre implikasjoner for forfølgelsene. Blant annet hevder Güntert at enkelte adelige anså pogromene mot jødene som en mulighet til å splitte samarbeidet mellom byrådet og borgerne, og på den måten gjenvinne adelens kontroll over byens politiske utvikling.²⁰⁶ Dette viser seg i en rekke folkeopprør mot byrådet. Neuenburg nevner blant annet et opprør startet av byens slaktere.²⁰⁷ Disse mente at jødiske slaktere bidro til å undergrave prisene ved å selge alle kjøttstykker som ikke var *koscher* billig. Slakterne dro væpnet til byrådet og krevde kompensasjon for pengene jødene angivelig hadde frarøvet dem. Når byrådet ikke etterkom disse kravene, gikk borgerne løs på byens jøder. I hysteriet ble borgermesteren også jagd ut av Strasbourg, og en av slakterne ble satt inn som nytt politisk overhode i byen. Denne utviklingen viser at enkelte adelige brukte hatet mot jødene som en brikke i den politiske maktkampen, ved å sette borgerne opp mot hverandre.

Den fullstendige ødeleggelsen av det jødiske samfunnet i Strasbourg fant sted kun dager etter dette "regjeringsskiftet". Dette viser at antisemittismen var en av de fremste pådriverne for politisk skifte for en stor andel av byens borgere. Den 13. Februar 1349 ble samtlige jøder i Strasbourg arrestert. Påfølgende dag ble de brent levende.²⁰⁸ Man vet ikke på hvilket grunnlag jødene ble brent. Neuenburg oppsummerer det slik i sin krønike: "Because [the Jews] had killed many Christians they realized the impossibility of escaping [their fate]".²⁰⁹ Det finnes lite bevis som støtter opp under Neuenburgs påstand. Det foregikk ingen rettslig prosess knyttet til pogromene i Strasbourg. Sannsynligvis ble jødene henrettet uten å komme for retten, slik de også i Basel ble drept uten dom. Et juridisk grunnlag for henrettelsen av jødene var trolig uviktig for myndighetene, og for den kristne befolkningen generelt; det viktigste var at jødene fortjente å dø, selv om ingen visste akkurat hvorfor.

Strasbourg-pogromene er et særlig interessant case-studium, fordi så mange forskjellige aktører og motiver er representert i kildene. Vi ser at det i større grad enn i for eksempel Basel fantes offentlig intervensjon til vern av jødene i Strasbourg. Det var imidlertid utpreget ettergivenhet i disse intervensjonene, spesielt når myndighetene ble lagt under press. I sin artikkel hevder Cohn derfor at pogromene i Strasbourg i stor grad ble drevet frem og utført av eliten, til tross for den allmenne oppfattelsen av pogromene som et folkelig hysteri rettet mot jødene.²¹⁰ Cohns argument

²⁰⁵ Closener 2018: 127-128

²⁰⁶ Güntert 1991: 22-23

²⁰⁷ Grandaur 2010: 175-176

²⁰⁸ Closener 2018: 130

²⁰⁹ Winkler 2005: 24 "Fordi jødene hadde drept mange kristne, innså de umuligheten av å unnsnippe deres skjebne" (forfatters overs.)

²¹⁰ Cohn 2007: 18

styrkes også av den politiske splittelsen som beskrives i Neuenburg, da det er sannsynlig at enkelte adelige brukte det allmenne hatet mot jødene som et springbrett for politisk mobilitet.

4.2 KONKLUSJON

Historien om pestpogromene 1348-51 uttrykker en kulminasjon, eller snarere et lavmål, av lange historiske utviklinger. I vurderingen av hvordan og hvorfor de skjedde, kan man dra inn elementer fra et foregående tidsrom på flere århundrer. Det har derfor vært utfordrende å skrive noenlunde dekkende om temaet innenfor en begrenset ramme. Funnene i denne besvarelsen viser at pestpogromene hadde røtter i allerede etablerte antisemittiske stereotypier og fordommer forankret i den europeiske bevisstheten: spredning av sykdom, økonomiske sammensvergelses og konspirasjoner om verdensherredømme er faste innslag. Slike forestillinger lever også videre inn i vår egen tid.

Jødehatet var en driver for pogromene. Dette hatet har altså kommet til syne på ulike vis og ved ulike anledninger gjennom historien. I denne besvarelsen har jeg satt søkelyset på det religiøse, økonomiske og sosiale jødehatet, og drøftet hvordan dette kan ha påvirket gangen i pogromene under den store pesten 1348-51. I Basel ser vi hvordan forfølgelser av jøder brøt ut allerede før pesten ankom byen. Forfølgelsene i Basel bryter på denne måten med den konvensjonelle ideen om pesten som "begrunnelse" for pestpogromene, og viser at jødehatet var pådrivere i både sosiale og politiske elementer lenge før pesten kom på banen. Pogromene i Basel viser at vi må forstå jødeforfølgelsene under pesten som ledd i en mye lengre utvikling, der jødene i flere tiår hadde blitt trakassert av – og ekskludert fra – storsamfunnet. Det siste leddet i denne utviklingen var at jødene ble massakrert. Det faktum at drapet på jødene i Basel sannsynligvis var planlagt på forhånd, styrker hypotesen om at pogromene ikke var et direkte resultat av pesten, men snarere at denne fungerte som en utløsermekanisme for flere antisemittiske tendenser i samfunnet. Dette har vi også sett i undersøkelsen av perioden som ledet opp til pesten. Krisene som preget det 14. århundre var på ulike måter med på å legge grunnlaget for pogromene som rammet jødene.

Forfølgelsene i Strasbourg gir oss en litt annen innfallsvinkel i undersøkelsen av pestpogromene. I dette eksempelet ser vi hvordan en politisk ustabil situasjon kunne påvirke skjebnen til minoritetsgrupper. Dette vises for eksempel gjennom hvordan ulike politiske konstellasjoner håndterte opprør og vold rettet mot jøder. Ved utbruddet av pesten ser vi at jødene til en viss grad ble beskyttet av byrådet gjennom forskjellige statlige inngripener. Det blir imidlertid tydelig at middelalderens styresmakter lett ble påvirket av folkelig misnøye og trusler om vold, kanskje spesielt når misnøyen var rettet mot en mislikt utgruppe i samfunnet. Massakren i Strasbourg viser også at styresmaktene i enkelte tilfeller til og med var direkte ansvarlig for drapet på jødene. Dette

konstaterer at oppfatningen av pestpogromene som et folkelig hysteri i mange tilfeller ikke reflekterer det egentlige historiske forløpet av jødeforfølgelsene.

Med bakgrunn i de ovenfor beskrevne tilstandene kan vi belyse problemstillingen "Hvorfor og hvordan utviklet jødeforfølgelsene seg i det tysk-romerske riket i perioden 1348-1351?". En rekke elementer inngår i *hvorfor* jødeforfølgelsene utviklet seg under den store pesten. Vrangforestillingene om jødene som utviklet seg helt fra korsfestelsen av Jesus og i århundrene frem mot middelalderen dannet grunnlaget for det bestående jødehatet. Andre medvirkende elementer var følgene av krig, pest og hungersnød. *Hvordan* jødeforfølgelsene utviklet seg har jeg utforsket i eksemplene fra Basel og Strasbourg. Jødene ble ofre for bakvaskelser, forfølgelser, vold og tortur – og deretter som regel brent på bålet for sine angivelige synder. Slike pogromforløp går igjen gjennom hele perioden. Strasbourg og Basel er illustrerende eksempler, fordi jødene der led samme skjebne som sine trosfeller i en rekke andre tyske byer.

Vi kan peke på et startpunkt for pestpogromene i 1348, og også etter den store pesten 1348-51 kommer pogromene i bølger frem til ca. år 1400. I løpet av 1400-tallet ble de fleste jøder i Sentral-Europa fordrevet østover. De fordrevne jødene etablerte seg etter hvert i dagens Baltikum, Polen, Hviterussland og Ukraina, hvor de dyrket frem en helt egen jødisk-europeisk kultur. Denne kulturelle sfæren vedvarte i 600 år, før den ble nærmest utslettet av nazistene i det 20. århundre. Til tross for dette finnes det i Europa i dag fremdeles religiøse og kulturelle impulser fra den jødiske middelalderen. Disse vitner om jødernes tilstedeværelse og bidrag til det europeiske fellesskapet gjennom århundrene, og minner oss om verdien av et multikulturelt og mangfoldig samfunn.

LITTERATURLISTE

5.1 KILDER

Avneri, Z. & Siebeck, M. (1968). *Germania Judaica* : Band II: Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. (red. Zvi Avneri). Tübingen: Mohr Siebeck

Boccaccio, G. (1976). *Dekameronen* (Utg. Mesterverk fra verdenslitteraturen, overs. Magnus Ulleland). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

Breuer, M. (1988). The “Black Death” and Antisemitism. *Antisemitism through the Ages: A Collection of Essays*, 139–151 (red. Shmuel Almog). Oxford: Pergamon Press.

Closener, F., [Königliche Akademie der Wissenschaften]. (2018). *Die Chroniken der Oberrheinischen Städte*, Vol. 1: Straßburg. London: Forgotten Books

Grandaur, G. & Weiland, L. (2010). *Die Chronik Des Mathias von Neuenburg*. Whitefish: Kessinger Publishing.

Haverkamp, E. (2005). Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während des Ersten Kreuzzugs. *Monumenta Germaniae Historica : Hebräische Texte aus dem mittelalterlichen Deutschland*, Vol. 1. Hannover: Hahn.

Horrox, R. (1994). *The Black Death*. Manchester: Manchester University Press

Jacobs, J. (1912). *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day* (red. Isidore Singer). New York: Funk & Wagnalls.

Wiegand, W (1896). *Urkundenbuch der Stadt Straßburg*. Bd. 5. Politische Urkunden von 1332-1380 (bearb.). Strassbourg: Regesta Imperii.

5.2 LITTERATUR

Abrahams, B. (1895). Expulsion of the Jews from England in 1290. *The Jewish Quarterly Review*, 7(3), 428-458.

Antirasistisk Senter. (2022). *Monitorering og motvirkning av antisemittisme på internett og i sosiale medier*. Hentet fra http://antirasistisk.no/wp-content/uploads/2022/03/ARS_Rapport_antisemittisme_SoMe_enkeltsider-2-1.pdf

Aviya, D. (2021). Backing the Wrong Horse?. *In and Out, Between and Beyond Jewish Daily Life in Medieval Europe*, (red. Elisheva Baumgarten & Ido Noy), 59-63.

Baron, S. W. (1928). Ghetto and Emancipation : Shall We Revise the Traditional View?. *The Menorah Journal*. Reprinted from the June 1928 issue of the Menorah Journal. Los Angeles: University of California

— (1963). Newer Emphases in Jewish History. *Jewish Social Studies*, 25(4), 235–248.

— (1965). Late Middle Ages and Era of European Expansion (1200–1650): Under Church and Empire. *A Social and Religious History of the Jews* Vol. 9. New York: Columbia University Press.

- Baumgarten, E. (2021). Timely Negotiations. *In and Out, Between and Beyond Jewish Daily Life in Medieval Europe*, (red. Elisheva Baumgarten & Ido Noy), 65-70.
- Benbassa, E. (1999). *The Jews of France : A history from antiquity to the present* (Core Textbook. ed.). Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Benedictow, O. J. (2004). *The Black Death, 1346-1353 : The complete history*. Woodbridge: Boydell Press.
- Blockmans, W. & Hoppenbrouwers, P. (2018). *Introduction to Medieval Europe 300-1500* (3. utg). Milton: Taylor & Francis Group.
- Buc, P., Keil, M. & Tolan, J. (2014). *Jews and Christians in medieval Europe: The historiography legacy of Bernhard Blumenkranz*. Turnhout: Brepols Publishers
- Bynum, C. W. (2004). The Presence of Objects : Medieval Anti-Judaism in Modern Germany. *Common Knowledge*, 10(1), 1–32.
- Chazan, R. (2006). *The Jews of Medieval Western Christendom, 1100–1500*. Cambridge: Cambridge University Press
- (2010). *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Cohn, S. K. (2007). The Black Death and the Burning of the Jews. *Past & Present*, 196(1), 3-36.
- Diaz, H., Trigo, R., Hughes, M., Mann, M., Xoplaki, E. & Barriopedro, D. (2011). Spatial and Temporal Characteristics of Climate in Medieval Times Revisited. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 92(11), 1487-1500.
- Elukin, J. (2007). *Living Together, Living Apart. Rethinking Jewish-Christian Relations in the Middle Ages*. Princeton-Oxford: Princeton University Press
- Eriksen, T., Dahl, I., Emberland, T., Lorenz, E. & Harket, H. (2009). *Jødehat : Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm.
- Finley, T. & Koyama, M. (2018). Plague, Politics, and Pogroms: The Black Death, the Rule of Law, and the Persecution of Jews in the Holy Roman Empire. *Journal of Law and Economics*, 61 (2): 253–77.
- Fontana, J. (1995). *Europa im Spiegel : Eine kritische Revision der europäischen Geschichte (Europa bauen)*. München: Beck.
- Freeman, D., Loe, B. S., Chadwick, A., Vaccari, C., Waite, F., Rosebrock, L., ... Lambe, S. (2020). COVID-19 vaccine hesitancy in the UK: the Oxford coronavirus explanations, attitudes, and narratives survey (OCEANS) II. *Psychological Medicine*, 1–15.
- Gasquet, F. (n.d.). *The Great Pestilence (A.D. 1348-9), Now Commonly Known as the Black Death*. Project Gutenberg.
- Gay, R. (1994). *The Jews of Germany : A Historical Portrait*. New Haven: Yale University Press
- Ginsburger, M. (1909). *Die Juden in Basel*. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*. 8(1), 315-436. Basel: Historischen und antiquarischen Gesellschaft zu Basel.
- Graus, F. (1988). *Pest–Geißler–Judenmorde : Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit* (2. utg.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

- Grimberg, C. (1989). *Menneskenes liv og historie : Hansatiden og Rosekrigene*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag AS
- Güntert, C. (1991). *Strassburg und die Judenverfolgung 1348-49: historische Dokumentation : Konrad (Cuntze) von Winterthur zum Engel Stadtmeister von Strassburg*. A. Altindal
- Haverkamp, A. (1981). *Zur Geschichte der Juden in Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 24*. Stuttgart: Hiersemann
- (2015). *Jews in the Medieval German Kingdom*. (overs. Christoph Cluse). Trier: Arye Maimon-Institut für Geschichte der Juden.
- Hoeniger, R. (2019). *Der Schwarze Tod in Deutschland: ein Beitrag zur Geschichte des vierzehnten Jahrhunderts* (original utg. 1882). Berlin: Vero Verlag
- Jablon, S. (2014). *Badge of dishonor: Jewish Badges in medieval Europe*. *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*, 8(1), 39-46.
- Jacobs, J. & Schloessinger, M. (2021). *The Jewish encyclopedia: Host, Desecration of*. New York: Funk & Wagnalls Company
- Kober, A. (1944). *Jewish Monuments of the Middle Ages in Germany: One Hundred and Ten Tombstone Inscriptions from Speyer, Cologne, Nuremberg and Worms (1085-c. 1428): Part I*. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 14, 149–220.
- Lehnertz, A. (2021). *The Jewry Oath (Judeneid): Legal Practice*. *In and Out, Between and Beyond Jewish Daily Life in Medieval Europe*, (red. Elisheva Baumgarten & Ido Noy), 77-82.
- (2021). *The Jew's Hat (Judenhut): Legal Practice*. *In and Out, Between and Beyond Jewish Daily Life in Medieval Europe*, (red. Elisheva Baumgarten & Ido Noy), 53-57.
- Lorenz, E. (2020). *Jødenes historie i Europa : Fra den spanske inkvisisjonen til mellomkrigstiden*. Oslo: Dreyers forlag.
- Lucas, H. (1930). *The Great European Famine of 1315, 1316, and 1317*. *Speculum*, 5(4), 343-377.
- Lunden, K. (2000). *Europa i krise : 1300-1500* (Rev. utg., Vol. 6). Oslo: Aschehoug.
- MacCoby, H. (1992). *Judas Iscariot and the myth of Jewish evil*. London: P. Halban.
- Mendelsohn, O. (1987). *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år : Bind. 1 : [1660-1940]* (2. utg. ed., Vol. B. 1). Oslo: Universitetsforlaget.
- Meyer, M. A. (1996). *German-Jewish History in Modern Times, vol. 1: Tradition and Enlightenment, 1600-1780*. (red. Michael A. Meyer & Michael Brenner). New York: Columbia University Press
- Mundill, R. R. (2010). *The King's Jews : Money, Massacre and Exodus in Medieval England*. London: Bloomsbury Publishing Plc.
- Nohl, J. (1926). *The Black Death: A Chronicle of the Plague* (overs. C. H. Clarke). London: George Allen & Unwin.
- Poliakov, L. (1989). *Geschichte des Antisemitismus, Band 2: Das Zeitalter der Verteufelung und des Ghettos. Mit einer Anthropologie der Juden* (overs. Rudolf Pfisterer). Berlin: Suhrkamp Verlag

- Raspe, L. (2004). The Black Death in Jewish Sources : A Second Look at "Mayse Nissim." *The Jewish Quarterly Review*, 94(3), 471–489.
- Reuter, F. (1989). Peter und Johann Friedrich Hamman : Handzeichnungen von Worms aus der Zeit vor und nach der Stadtzerstörung 1689 im "Pfälzischen Erbfolgekrieg". Worms: Bücher-Bessler
- Ritzmann I. (1998). Judenmord als Folge des "Schwarzen Todes": Ein medizin-historischer Mythos?. *Medizin, Gesellschaft, und Geschichte : Jahrbuch des Instituts für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung*, 17, 101–130.
- Ruiz, T. F. (1996). Medieval Europe: Crisis and Renewal. An Age of Crisis: Hunger. The Great Courses
- Schilling, K. (1964). Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein. Handbuch u. Katalog. Köln: Stadt
- Shagrir, I. & Amir, N. (2017). The Persecution of the Jews in the First Crusade : Liturgy, Memory, and Nineteenth-Century Visual Culture. *Speculum*, 92(2), 405–428.
- Voigtländer, N. & Voth, H-J. (2012). Persecution Perpetuated: The Medieval Origins of Anti-Semitic Violence in Nazi Germany*. *The Quarterly Journal of Economics*, 127(3), 1339–1392.
- Whaley, J. (2013). Germany and the Holy Roman Empire. Volume I: Maximilian I to the Peace of Westphalia, 1493-1648. Oxford: Oxford University Press
- Winkler, A. (2005). The Medieval Holocaust: The Approach of the Plague and the Destruction of Jews in German, 1348-1349. *Federation of East European Family History Societies*, vol. XIII, 6-24.

5.3 FIGURER

- Figur 1: Schilling, K. (1964). Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein. Handbuch u. Katalog. Köln: Stadt
- Figur 2: Reuter, F. (1989). Peter und Johann Friedrich Hamman : Handzeichnungen von Worms aus der Zeit vor und nach der Stadtzerstörung 1689 im "Pfälzischen Erbfolgekrieg". Worms: Bücher-Bessler
- Figur 3: Münchener Digitalisierungs Zentrum, Digitale Bibliothek. Hentet fra <https://www.digitale-sammlungen.de/en>
- Figur 4: Jacobs, J. (1912). The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day (red. Isidore Singer). New York: Funk & Wagnalls.
- Figur 5 Museum voor Schone Kunsten Gent. Hentet fra <https://www.mskgent.be/en/featured-item/christ-carrying-cross-0>
- Figur 6: Jüdisches Museum Berlin. Hentet fra <https://www.jmberlin.de/>
- Figur 7: Store Norske Leksikon: Hentet fra https://snl.no/j%C3%B8deforf%C3%B8lgelser_i_olddid_og_middelalder
- Figur 8: Schedel, H. (1493). Die Schedelsche Weltchronik. Nürnberg
- Figur 9: Deutsche Digitale Bibliothek, Bayerische Staatsbibliothek. (1571). Der Juden Erbarkeit. München.

